

ISSN 1829-2003

ՎԱՐԶԻԿ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԲԱՐԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԲԻՍՏՐԱԿԱՆԻՐԴ ԴԻՍԿՐԻՊՏ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

YARDZK
DUTY OF SOUL

№ 14

2020

Բաֆֆի Ջորջոյան

**ԻՆՉ ԵՆ ԹԱԶՅՆՈՒՄ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԱԿՆԵՐԸ**

տՁ 1

Սամվել Այվազյան

**ՓԻՐՈՒՄԱՇԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱՇԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԵՐՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ**

տՁ 10

Սամվել Կարադեյան

**«ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՂԱԶ ԱՆԻ»
ԳՐԶԻ ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ**

տՁ 18

Արթուր Թամրազյան
ՀՈՒՇԵՐ

տՁ 24

Բաֆֆի Ջորջոյան

**ԽԱՉԵՆ-ԴՈՐԲԱՏԼԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ
ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

տՁ 36

Դեթրոն ֆն. Թարվերդյան

**ՀԱՅԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑԱՇԽԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՄԻՆԻԱՅՈՒՄ**

տՁ 41

Սամվել Կարադեյան

ՎԻՍԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐ

տՁ 53

Սամվել Կարադեյան

**ՍՏՈՒՅՁ ԹՎԱԳՐՎԱԾ ԱՄԵՆԱԴԻՆ
ԽԱՉԶԱՐԸ՝ 866 Թ.**

տՁ 60

Բաֆֆի Ջորջոյան

**ՀԱՆՈՒՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿԱԾ ՍԵՐ ՖԻԼՊԸ**

տՁ 61

N 14

2020

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱՐԱՅԱՍՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMİK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՂՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՆՈՂ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՄՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE FOUNDATION
Engaged in informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ
ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue
RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ԲԱԴՐԱՄՅԱՆ 24/4

Baghramian 24/4, Yerevan, RA

<http://www.armenianarchitecture.am>

<http://www.raa.am>

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

📘 ՀԵՈՒ Հայաստան RAA Armenia

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՄՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture

ԻՆՉ ԵՆ ԹԱԶՅՆՈՒՄ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԱԿՆԵՐԸ

Բաֆֆի Քորթոշյան

Սկիզբը՝ «Աարծր»-ի № 4 և 5-ում

ԺԳ

Անիի Առաքելոց եկեղեցու մոտ 2010 թ. գետեղված էին հետևյալ երկու ցուցանակները (լուս.՝ Սամվել Կարապետյանի, ցուցանակների ԺԳ-1 և ԺԳ-2)։

Բնագիր (ԺԳ-1). բուրբերեն.

Arakelots Kilisesi (Kervansaray).

1031 yllında inşa edilen kilise 1064 yllında Selçuk Türklerince ilave ile kervansaray haline getirilmiştir.

Բնագիր (ԺԳ-1). անգլերեն.

The church of Arakelots Carevensarai.

It was built in 1031 as patriache Seljuks turnet into caravansarai by adding.

Թարգմ. (ԺԳ-1). Առաքելոց եկեղեցի (իջևանատուն)

Կառուցվել է 1031 թ.: 1064 թ. եկեղեցուն կցվում է շինություն, և այն վերածվում է իջևանատան:

Բնագիր (ԺԳ-2). բուրբերեն.

Kervansaray. Havariler Kilisesi, Aziz Arakletes Kilisesi.

1031 yllında kilise olarak inşa edilen yapı Selçuklu Türkleri tarafından eklenen taç kapı, kubbe gibi ekler

Ցուցանակ ԺԳ-1

ile yeniden elden geçirilmek suretiyle Kervansaray haline getirilmiştir. Yapının mimari özellikleri ve süslemeleri ağırlıklı olarak Selçuklu geleneğini yansıtmaktadır.

Բնագիր (ԺԳ-2). անգլերեն.

Carvansaray. The church of Apostles. The church of St. Arakletes.

The monument which was built as a church in 1031 was changed to caravansarai with the additions of the portal and dome by Seljukid Turks. The architectural and ornamental characteristics of this monument mostly reflects the tradition of Seljuks.

Թարգմ. (ԺԳ-2). Իջևանատուն. Առաքելոց եկեղեցի

Կառուցվել է 1031 թ. որպես եկեղեցի: Ավելի ուշ սելջուկ բուրբերի կողմից ավելացվել են շքամուտքը, գմբեթը և այլ կցակառույցներ, և այն վերածվել է իջևանատան: Ճարտարապետությամբ և զարդարվեստով արտացոլում է սելջուկյան ավանդույթները:

Ճանաչ. Եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ: Կառուցվել է Ժ-ԺԱ դարերում¹, ոչ ուշ,

Ցուցանակ ԺԳ-2

1 **Լեոնտիել Կ.**, Անի քաղաքի ամերակները, «Լուսնայ», 1909, № 2, էջ 32 (բնօրինակը տես **Леонтьев К.**, Развалины города Ани, “Зодчий”, 1905, № 34, с. 369): Տես նաև **Օրբելի Յ.**, Անիի ամերակները, «Արարատ», 1911, է, էջ 572 (բնօրինակը տես **Орбели И.**, Развалины Ани, “Нева”, 1911, № 5): **Կարապետյան Ս.**, Անի-ՌԾ, Երևան, 2011, էջ 112:

Լուսանկարներ № 1-2 (հեղ.՝ Ս. Կարապետյան, 2011 թ.)

քան 1031 թ.², իսկ որմերին առկա 1058³, 1180⁴ թվականների նվիրատվական վիմագրերը հուշում են, որ եկեղեցին շարունակաբար ծառայել է նպատակին: Ինչ վերաբերում է ցուցանակներում նշված այն տեսակետին, թե նրան կցված շքաքարային (ստալակտիտավոր) շքանուտքով և գմբեթով շինությունը⁵ կառուցվել է սելջուկ թուրքերի կողմից՝ եկեղեցին վերածելով իջևանատան, ապա դա իրականությամբ չի համապատասխանում: Ցուցանակներում նշվածն իրականում գավիթ⁶ է և կառուցվել է Ջաքարյանների օրոք (1199-1236 թթ.)⁷ ԺԳ դարի սկզբներին⁸: Որմերին առկա հայերեն արձանա-

գրությունների թվականները (1212⁹, 1216¹⁰, 1217¹¹, 1220¹², 1227¹³, 1239¹⁴, 1251¹⁵, 1269¹⁶, 1276¹⁷, 1277¹⁸, 1280¹⁹, 1289²⁰, 1301²¹, 1320²², 1348²³ թթ.) ասվածի հաստատումն են:

Հայտնի է, որ շքաքարային շքանուտքով և նույնպիսի լուծում ունեցող երդիկավոր գավիթները Հայաստանում լայն տարածում ունեին ԺԳ դարում (ինչպես՝ Նորավանքի²⁴, Գանձասարի²⁵, Արատե-

2 Վերոնշյալի համար հիմք է ծառայում այն, որ եկեղեցու նվիրատվական առաջին արձանագրությունը պատկանում է 1031 թ. (**Ջալալեանց Ս.**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1853, էջ 10: Տե՛ս նաև **Սարգսեան Ն.**, Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1864, էջ 130: **Ալիշան Ղ.**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 60: Համառոտ տեղագրություն հնութեանց մեծին Շիրակայ եւ մայրաքաղաքին Անույ, աշխատասիրություն **Մեղիստեղի Գեորգեանց Շիրակացոյ**, Աղեքսանդրապոլ, 1903, էջ 43: **Լինչ Հ.**, Հայաստանի ուղեւորություն եւ ուսումնասիրություններ, քարգմ.՝ Լ. Լարենցի, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 354: **Բասմաջեան Կ.**, Հայերեն արձանագրությունը Անույ, Բագնայրի և Մարմաշինու, Պարիս, 1931, արձ. 10: Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I (այսուհետև՝ ԴՎՎ, համապատասխան էջերով), Երևան, 1966, էջ 12:

3 ԴՎՎ, էջ 13:

4 Նշվ. աշխ., էջ 12:

5 Տե՛ս լուսանկարներ № 1-2:

6 **Լեոնտիել Կ.**, նշվ. հոդվ., «Լումայ», 1909, № 2, էջ 32 (բնօրինակը՝ **Леонтьев К.**, նշվ. հոդվ., էջ 369): Տե՛ս նաև **Օրբելի Յ.**, նշվ. հոդվ., «Արարատ», 1911, № 7, էջ 572 (բնօր.՝ **Орбели И.**, նշվ. հոդվ.): **Թորամանեան Թ.**, Անի քաղաք, թե՞ ամրոց, «Ազգագրական հանդես», 1912, № 2, գիրք XXIII, էջ 21:

7 1199 թ. հայ-վրացական միացյալ զորքերը վերջնականապես գրավում են Անին, որը դառնում է Ջաքարյան հայ իշխանների կալվածքը (**Հարությունյան Վ.**, Անի քաղաքը, Երևան, 1964, էջ 123-124: Տե՛ս նաև Հայկական սովետական հանրագիտարան (այսուհետև՝ ՀՍՀ, համապատասխան հատորով և էջերով), հ. 1, Երևան, 1974, էջ 407-408: Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ, համապատասխան հատորով և էջերով), հ. 3, Երևան, 1976, էջ 525-528, 534): 1236 թ., երբ մոնղոլները նվաճում են քաղաքը, ճանաչում են Ջաքարյանների ժառանգական իշխանական իրավունքը (**Հարությունյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 291-292: Տե՛ս նաև ՀԺՊ, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 18):

8 **Լեոնտիել Կ.**, նշվ. հոդվ., էջ 32 (բնօրինակը՝ **Леонтьев К.**, նշվ. հոդվ., էջ 369): Տե՛ս նաև **Թորամանեան Թ.**, նշվ. հոդվ., էջ 21: **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 112:

9 ԴՎՎ, էջ 25:

10 ԴՎՎ, էջ 14: Տե՛ս նաև **Մաքեռոսեան Կ.**, Անիի եպիսկոպոսական արքունի, «Բազմավեպ», 1996, էջ 261:

11 **Սարգսեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 133-134: Տե՛ս նաև **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 63-64: **Մեղիստեղի Գեորգեանց Շիրակացի**, էջ 47: **Բասմաջեան Կ.**, արձ. 49: ԴՎՎ, էջ 16:

12 ԴՎՎ, էջ 17: Տե՛ս նաև **Մաքեռոսեան Կ.**, նշվ. հոդվ., էջ 259:

13 ԴՎՎ, էջ 18:

14 ԴՎՎ, էջ 17:

15 ԴՎՎ, էջ 15:

16 **Սարգսեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 133: Տե՛ս նաև **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 62: **Մեղիստեղի Գեորգեանց Շիրակացի**, էջ 45: **Կոստանյան Կ.**, Վիմական տարեգիր, Ս.Պետերբուրգ, 1913, էջ 106: **Բասմաջեան Կ.**, արձ. 68: ԴՎՎ, էջ 24:

17 **Բասմաջեան Կ.**, արձ. 72: Տե՛ս նաև ԴՎՎ, էջ 22:

18 **Բասմաջեան Կ.**, արձ. 107: Տե՛ս նաև ԴՎՎ, էջ 15, 26:

19 **Սարգսեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 133: Տե՛ս նաև **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 62: **Բասմաջեան Կ.**, արձ. 69: **Մեղիստեղի Գեորգեանց Շիրակացի**, էջ 45: ԴՎՎ, էջ 23:

20 **Սարգսեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 133: Տե՛ս նաև **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 62: **Բասմաջեան Կ.**, արձ. 66: **Մեղիստեղի Գեորգեանց Շիրակացի**, էջ 46: ԴՎՎ, էջ 22:

21 **Ջալալեանց Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 9: Տե՛ս նաև **Brosset M.**, Ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe s., Histoire et description, St.-Petersbourg, 1860, I^e partie, p. 52. **Սարգսեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 131: **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 62: **Մեղիստեղի Գեորգեանց Շիրակացի**, էջ 45: **Բասմաջեան Կ.**, արձ. 81: ԴՎՎ, էջ 28:

22 **Ջալալեանց Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 10-11: Տե՛ս նաև **Սարգսեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 131-132: **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 62-63: **Մեղիստեղի Գեորգեանց Շիրակացի**, էջ 43: **Կոստանյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 160: **Բասմաջեան Կ.**, արձ. 87: ԴՎՎ, էջ 27:

23 **Ջալալեանց Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 12: Տե՛ս նաև **Սարգսեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 132: **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 63: **Մեղիստեղի Գեորգեանց Շիրակացի**, էջ 46: **Լինչ Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 355: **Բասմաջեան Կ.**, արձ. 93: ԴՎՎ, էջ 29:

24 Տե՛ս լուսանկար № 3: Կառուցվել է 1261 թ. (ՀՍՀ, հ. 8, Երևան, 1982, էջ 378):

25 Տե՛ս լուսանկար № 4: Կառուցվել է ԺԳ դարի 40-50-ական թթ. (ՀՍՀ, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 687):

Լուսանկարներ (հեղ.՝ Ս. Կարապետյան) № 3 (2007 թ.) և № 4 (2011 թ.)

սի²⁶ և Հռոմնոսի²⁷ վանքերի գավիթների գմբեթների երդիկները, իսկ Նեղուցի վանքի գավթում՝ շքամուտքը²⁸): Այսպիսի գարդարվեստն ունի արաբապարսկական արմատներ²⁹, որի ազդեցությունը, ի թիվս այլոց, առկա է նաև հայկական ճարտարապետության մեջ: Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ թուրքերենով հրատարակված «Սելջուկյան շրջանի իջևանատներն Անատոլիայում» գրքում ոչ մի խոսք չկա այս հուշարձանի իջևանատուն լինելու մասին, որտեղ սելջուկյան ժամանակաշրջանի իջևանատները թվագրվում են ԺԳ-ԺԴ դարերով³⁰, իսկ շքաքարային շքամուտքով սելջուկյան ամենահին իջևանատունը՝ 1215-1219 թվականներով³¹, որն ավելի նոր է, քան եկեղեցու գավթի նվիրատվական ամենահին արձանագրությունը:

Վերոնշյալից հետևում է, որ Առաքելոց վանքին նաև իջևանատան գործառույթ վերագրելը չունի գի-

26 Տե՛ս լուսանկար № 5: Կառուցվել է 1265 թ. (ՀՄՀ, հ. 1, էջ 690):

27 Տե՛ս լուսանկար № 6: Կառուցվել է 1277 թ.:

28 Տե՛ս լուսանկար № 7:

29 Ըստ ռուս ճարտարապետ Կ. Լեոնտևի՝ շքաքարային գարդարվեստն ունի արևելյան արմատներ, որից ազդվել է նաև հայկական ճարտարապետությունը, իսկ Անիի Առաքելոց եկեղեցու գավիթը համարվում է դրա լավագույն օրինակներից (Леонтьев К., նշվ. հոդվ., էջ 369). Հմմտ. Curl J., A Dictionary of Architecture and Landscape Architecture, Oxford, 2006, p. 512.

30 Асун Н., Anadolu Selçuklu dönemi kervansarayları, Ankara, 2007, sayfa: 15.

31 Նշվ. աշխ., էջ 420:

Լուսանկարներ № 5 (հեղ.՝ անհայտ), № 6 (հեղ.՝ Ս. Կարապետյան, 2008 թ.) և № 7 (հեղ.՝ Բ. Քորթոշյան, 2009 թ.)

տական որևէ հիմնավորում և անբողջովին անհետ-
բություն է³²:

ԺԴ

Օլթիի բերդում 2008 թ. գետնոված էր հետևյալ
ցուցանակը (լուս.՝ Սամվել Կարապետյանի, ցուցա-
նակ ԺԴ).

Բնագիր. բուրբերեն. Oltu Kalesi.

Oltu՝nun simgesi durumundaki kalenin ne zaman
yapıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Millattan
önceki bin yıl içerisinde; yörede hakimiyet kuran Urar-
tular tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Kale;
Ceneviz kolonilerince, Roma ve Bizans dönemleri ile
Ortaçağ boyunca faal olarak kullanılmıştır.

Kale, eski şehir çevreleyen geniş surların meydana
getirdiği dış kale ile, bunun içerisinde ve dik duvarlar-
dan oluşan iç kale’den meydana gelmiş ve bu haliyle
günümüze ulaşmış, İç Kale; Oltu Çayı’nın doğusunda
yükselen burç ve surlardan meydana gelen yapısı ile
dikkati çekmektedir.

11 nci yüzyılda, yöre hakimiyetinin Selçuklulara
geçmesinden sonra İç Kale’nin doğusunda yaptırılan
Selçuklu Hamamı, bu dönemin en önemli kalıntısıdır.

16 nci yüzyıl ortalarında Osmanlılar’ın hakimiyeti-
ne geçen Oltu kalesinde bu gün çeşitli dönemlere ait
onarım ve tahkimat izleri bulunmaktadır.

Բնագիր. անգլերեն. Oltu Castle.

*There is no exact information about the building
period of the castle which is the symbol of Oltu. It is
estimated that the Castle was built by Urartus, govern-
ing the region during 1000 years BC. The castle was
used by Cenoese colonies, Roman and Byzantine peri-
ods and the Middle Ages.*

*The castle is formed of an Outer Castle that sur-
rounds the old city with wide city walls. The Inner
Castle with steep-walls is inside the Outer Castle and
survived as is till today. The laner castle is noticeable
with the rising tower and walls on the east-side of the
Oltu River.*

*The Seljukian Bath, the most important ruin of that
period, was built on the east side of the Inner Castle by
Seljukions after they took over the region in the
eleventh century.*

*Today there are some traces of renovations and for-
tifications made in different periods at Oltu Castle
which was taken over by Ottomans in the middle of the
sixteenth century.*

Օլթիի միջնաբերդը (լուս.՝ Ժ.Կ. և Շ. Չոբեկիեների, 2013 թ.)

Ցուցանակ ԺԴ

Թարգմ. Օլթուի բերդը:

Քաղաքի խորհրդանիշ դարձած բերդի կառուց-
ման ժամանակի մասին ստույգ տեղեկություններ
չկան: Ենթադրաբար կառուցվել է ուրարտական
ժամանակաշրջանում, որոնք այս տարածքին տի-
րում են մ.թ.ա. վերջին հազարամյակում: Բերդը
կենսունակ էր հատկապես կիկլոպյան, հռոմեական
և բյուզանդական ժամանակաշրջաններում, ինչ-
պես նաև միջնադարում: Բաղկացած է հին քաղաքը
շրջապատող արտաքին պարսպից և նրա ներսում
ուղղահայաց պատերով միջնաբերդից, իսկ վեր-
ջինս՝ պարսպապատից և Օլթու գետի արևելքում
բարձրացող աշտարակից:

ԺԱ դարում շրջանն անցնում է սելջուկներին, և
միջնաբերդի արևելքում կառուցվում է սելջուկյան

32 Այս անմտությունը հրատարակվել է նաև Կարսի նահանգի
զբոսաշրջության վարչության կողմից (Kars Valiliği il Turizm
Müdürlüğü, Kars, Ankara, sayfa: 13; Historic city of Ani,
Ankara, 2015, p. 96):

բաղնիք, որն այդ ժամանակաշրջանի ամենակարևոր վկան է: ԺՉ դարի կեսերին անցնում է օսման-ցիների տիրապետության ներքո:

Ներկայումս տեսանելի են բերդում կատարված տարբեր ժամանակաշրջանների նորոգությունների հետքերը:

Ծանոթ. Յուզանակում անտեսվել են բերդի պատմության՝ հայության հետ կապված կարևոր հանգրվանները՝ ընթերցողից թաքցնելով հետևյալը.

Ուրաղեն (այժմ՝ Օլթի)³³ Մեծ Հայքի Տայք նահանգի համանուն գավառի կենտրոնն էր³⁴: Մ.թ.ա. 189-մ.թ. 1 թթ. գտնվում էր Արտաշեսյան³⁵, իսկ մ.թ. 66-428 թթ.՝ Արշակունյաց հայկական թագավորությունների իշխանության ներքո³⁶:

428 թ. Հայաստանի արևելյան մասը (մինչև 591 թ.՝ նաև Տայքը)³⁷ անցնում է Սասանյան Իրանի գերիշխանության տակ³⁸, սակայն երկրամասը կառավարվում էր հայ նախարարների կողմից³⁹:

33 Հայկական աղբյուրներում հիշվում է նաև Ուխտիք, Ողթիս, Ուխթիս, Օխտիք, իսկ վրացականում՝ Օլթիսի տարբերակներով (Տիեզերական պատմություն **Ստեփաննոս վարդապետի Տարոնեցույ**, Փարիզ, 1859, էջ 176, 270: Պատմություն **Արիստակիսի Լաստիվերցույ**, Երևան, 1963, էջ 24-25: **Յակովբ Կարնեցի**, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 19: **Ինճիբեան Վ.**, Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 126: **Ալիշան Վ.**, Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 39: **Կրպե**, Կարսից-Օլթի, «Արձագանք», 1894, № 42, 10 ապրիլի, էջ 1: **Հիլքման Հ.**, Հին Հայոց տեղոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 245: **Տեր-Պողոսեան Պ.**, Տեղագրական հետազոտություններ Հայաստանի մեկ քանի քաղաքներու եւ բերդերու մասին, Վիեննա, 1951, էջ 66: **Յովհաննեսյան Մ.**, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 609: Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 2001, էջ 462):

34 Գիրք աշխարհաց եւ առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէտագիրք, յԱմսթէլոստան, 1668, էջ 29, 32: Տե՛ս նաև Սրբոյ իօրն մերոյ **Մովսէսի Խորենացույ** Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1843, էջ 610:

35 ՀՄՀ, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 140: Ըստ Մտրաբոնի՝ Հայաստանն ընդարձակվել է Արտաշես արքայի օրոք, որը միավորել է հայալեզու բնակչություն ունեցող գավառները: Նա նաև նշել է Հայաստանի թագավորության սահմանները, որի կազմում էր Տայքի նահանգը (The Geography of Strabo, vol. 2, book 11, chap. 4, London, 1856, p. 267, 269):

36 ՀՄՀ, էջ 107-108: Տայքը դեռևս Գ դարից Մամիկոնյան հայ իշխանական տոհմի ժառանգական կալվածքն էր: Գ-Գ դդ. հայոց սպարապետի գլխավորած արքունի բանակը սովորաբար տեղավորվում էր Տայքում (ՀԺՊ, հ. 2, Երևան, 1984, էջ 141: Տե՛ս նաև **Edwards R.**, Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: a Preliminary Report on the Marchland of Northeast Turkey // DOP. 39, 1985, p. 16):

37 ՀԺՊ, հ. 2, էջ 264:

38 Նշվ. աշխ., էջ 125:

39 Նշվ. աշխ., էջ 165: 428-646 թթ. Հայաստանի արևելյան մասը, որպես առանձնահատուկ վարչական միավոր, ենթակա էր Սասանյան Իրանի գերիշխանությանը: Այս կիսանկախ վիճակը պահելու համար հայերը հաճախակի դիմում էին ապստամբությունների: Ապավինելով Տայքի անառիկ բնությանը՝ այստեղ էր ապաստանում պարսիկների դեմ ապստամբող հայկական ուժերի մեծ մասը, որոնք, օրինակ,

639 թ. իշխան Թեոդորոս Ռշտունին, օգտվելով Հայաստանի պարսկական և բյուզանդական հատվածներում տիրող քաղաքական անկայուն վիճակից, միավորում է երկիրը և հաստատում հայկական ինքնուրույն իշխանապետություն⁴⁰: 652 թ. պայմանագիր է կնքում Ասորիքի և Վերին Սիջազետքի կուսակալ Մուավիայի հետ, որով ճանաչում է արաբական խալիֆայության ձևական գերիշխանությունը և ապահովում Հայաստանի ինքնուրույնությունը⁴¹: Հայաստանի կախումը խալիֆայությունից տարեկան լոկ 500 ոսկեդրամ հարկի վճարումն էր, իսկ հայոց իշխանին ենթակա էին Մեծ Հայքի հիմնական նահանգները, այդ թվում՝ նաև Տայքը: Դրությունը շարունակվում է մինչև Է դարի վերջը⁴²:

Թ դարում թուլացած խալիֆը թագ է ուղարկում հայոց իշխանաց իշխան Աշոտին, որին էլ Գևորգ կաթողիկոսը 884-885 թթ. հանդիսավոր ձևով թագադրում է հայ իշխանների ներկայությամբ: Հայոց նոր թագավորին ճանաչում է նաև Բյուզանդիան:

Բագրատունիների իշխանությունը տարածվում էր երկրի մեծագույն մասի վրա⁴³: Նրա մի հատվածում Ժ դարի կեսերին ստեղծվում է Տայքի կյուրապաղատությունը⁴⁴, որը գոյատևում է մինչև 1000 թ., երբ տարածքն անցնում է Վասիլ Բ կայսրին⁴⁵:

Ինչ վերաբերում է ցուցանակում տեղ գտած այն մտքին, թե միջնաբերդում կառուցված բաղնիքը սելջուկյան ժամանակաշրջանի վկան է, ապա մույն

Ավարայրի ճակատամարտից (451 թ.) հետո պարսկական պատժիչ ջոկատների դեմ կազմակերպված դիմադրություն էին ցույց տալիս Հայաստանի բյուզանդական մասին սահմանակից շրջաններում՝ Տայքում, Պարթևարյան լեռների և Խաղտիքի խիտ անտառներում: Վարդան Մամիկոնյանի եղբոր՝ Հմայակի մոտ՝ Տայքում, ապաստան էին գտել ապրտամբների հիմնական ուժերը (ՀԺՊ, հ. 2, էջ 165-171, 176, 180, 188): 482-484 թթ. ապստամբության ժամանակ Դվինում կազմված հայկական կառավարության սպարապետ է նշանակվում Վահան Մամիկոնյանը: Ապստամբ նախարարներն իրենց ընտանիքներն ու զանձերը նախօրոք տեղափոխել էին Տայք, որը պետք է դառնար նրանց հենակետը (նշվ. աշխ., էջ 198-199):

40 ՀԺՊ, հ. 2, էջ 305-306:

41 Նշվ. աշխ., էջ 311:

42 Նշվ. աշխ., էջ 316-317:

43 ՀԺՊ, հ. 3, էջ 23-24: Հմմտ. **Ստեփաննոս Տարոնեցի**, էջ 144:

44 Տայքի իշխանությունը գործողացել է Դավիթ Կյուրապաղատ Բագրատունու (966-1000) օրոք (ՀԺՊ, հ. 3, էջ 108: Հմմտ. **Ստեփաննոս Տարոնեցի**, էջ 175, 244, 258, 261): Ժամանակակից պատմիչ Ստեփաննոս Տարոնեցին նրան կոչում է «Կիլիկիապաղատն Հայոց Դավիթ» (նշվ. աշխ., էջ 257) և մեծաբանի խոսքեր ասում նրա մասին. «...էր այդ հեզ եւ հանդարտ առաւել քան զամենայն թագաւորս որ ի ժամանակիս յայս: Եւ եղև նա պատճառ խաղաղութեան եւ շինութեան ամենայն արևելեաց, մանաւանդ Հայոց և Վրաց. զի զգոռ պատերազմաց յամենայն շուրջանակի կողմանց դարարեցոյց նա՝ յաղթող եղեալ ամենայն շուրջանակի ազգաց. եւ ամենայն թագաւորք կամաւ հնազանդեցան նմա» (նշվ. աշխ., էջ 267):

45 **Արիստակես Լաստիվերցույ**, էջ 22-23: Տե՛ս նաև **Ստեփաննոս Տարոնեցի**, էջ 267-270: ՀԺՊ, հ. 3, էջ 137:

Լուս. № 8, բերդամիջի եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008 թ.)

Լուսանկարներ № 9 (լուս.՝ Ռ. Էդվարդսի, 1983 թ.), № 10 (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008 թ.)

դատողությամբ տեղում գտնվող երբեմնի եկեղեցու մնացորդները կարելի է համարել հայկական քրիստոնեական ժամանակաշրջանի վկայություն, որը փաստորեն անտեսանելի է ազգամոլությամբ կուրացած «գիտնականների» համար (ի դեպ, քաղաքում եղել է հայկական ևս երկու եկեղեցի՝ Սբ. Հովհաննես և Սբ. Գրիգոր⁴⁶):

Միջնաբերդի վեցխորան⁴⁷ եկեղեցին կառուցվել է Ժ-ԺԱ դարերում ավելի հին՝ հավանաբար է դարին⁴⁸ վերաբերող հայկական մեկ այլ եկեղեցու տեղում: Գա է փաստում արտաքին կլոր պատվանդանի քարաշարում զետեղված հայերեն արձանագրությամբ արևային ժամացույցը⁴⁹, որը պատկանում էր տեղի մախնական եկեղեցուն և վերածոգտագործվել է այստեղ⁵⁰: Կոչվել է Սբ. Աստվածածին և

ի թիվս Օլթիի այլ եկեղեցիների՝ հիշվում է որպես գրչօջախ դեռևս 1473⁵¹ և 1474 թթ.⁵²:

Այն առաջին անգամ նկարագրում է գերմանացի գիտնական Կարլ Կոխը 1843 թ.⁵³: 1888 թ. ավերակ էր⁵⁴: 1894 թ. դեռևս պահպանվում էին եկեղեցու կմախքացած մնացորդները. «Այդ կիսաւեր ամրոցի մէջ տակաւին տեսնուում է հայկական՝ Տիրամօր եկեղեցին, մի տեսակ կմախքի վերածուած, այսինքն՝ սրբատաշ քարերից թէ արտաքուստ և թէ ներքուստ բաւականին մերկացած ու անշքացած ...: Բնիկները պատմեցին, որ նախ քան ռուս-տաճ-

46 **Կրպէ**, նշվ. հոդվ., էջ 1: Տե՛ս նաև «Ալիք», 8 յուլիս, 1906, № 59, էջ 2: **ՏաջանՅեզլու քյէ**, “ճրքոլոգոջոջրո քյէնջեզլուցոյո քոլլա-ոլլոտոսե՛թո զճ հանջեզ՛թո 1907 Վյեջե՛թ”, 3ճրո՛թո, 1938, 49. ՀԱԳ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 54, ք. 91; ֆ. 56, ց. 1, գ. 7765, ք. 63: «Մշակ», 1886, № 32, 20 մարտ, էջ 1:

47 **Беридзе В.**, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тбилиси, 1981, с. 189.

48 **Казарян А.**, Церковная архитектура стран Закавказья VII века. Формирование и развитие традиции, том II, Москва, 2012, с. 465.

49 Գտնվում է եկեղեցու մուտքից ձախ (տե՛ս լուսանկարներ 8-10): Կարլ Կոխը 1843 թ. եկեղեցու պատերին նշմարել է նախնական կառույցին պատկանող այլ քարեր ևս. «Երբեմն ինձ թվում է, թե պատկերաքանդակ այս քարերը, ինչպես հաճախ է լինում Արևելքում, ազուցված են և ավելի հին են, քան պատերը, քանի որ ավելի շատ են քայքայվել» (**Karl Heinrich Koch**, Wanderungen im Oriente, während der Jahre 1843 und 1844, Band 2: Reise im Pontischen Gebirge und türkischen Armenien, Weimar, 1846, s. 252).

50 Հայագիր արևային ժամացույցից ցած դեռևս 1983 թ. պահպանվում էր Ներսես Գ Շինող կաթողիկոսի (641-661 թթ.) անվան հիշատակությամբ հունարեն արձանագրություն (**Edwards R.**, նշվ. հոդվ., էջ 21-23: Տե՛ս նաև **Казарян А.**, նշվ. աշխ., էջ 464), որը 2008 թ. արդեն գոյություն չունի: Սակայն Ռ. Էդվարդսի լուսանկարից երևում է, որ արևային ժամացույցն ավելի վաղ է կերտվել, քան հունարեն արձանագրությունը, քանի որ վերջինս փորագրվել է ժամացույցի կիսաբլուրրակ շրջագոտու ներքին հատվածը քերելուց հետո:

51 Տեղում ստեղծված Ավետարանի հիշատակարանում նշվել է. «...ի գաւառիս Գուգարա, ի դղեակս Ուխտիք կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Կարապետիս և սուրբ Սիոնիս» (Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ հ. Գ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 456): Է. Թաղախչվիլին 1907 թ. եկեղեցու պատերին նկատել է որմնանկարների հետքեր, ինչպես նաև խորանում տեսել աղերս-սողաչանքի պատկերը, որտեղ նկարի ձախ կողմում լավ երևում էր Տիրամայրը: Եկեղեցուց Թբիլիսի տեղափոխված սուրբ սեղանի քարի արձանագրության հիման վրա նա եկեղեցին անվանել է Սբ. Գևորգ (**ՏաջանՅեզլու քյէ**, նշվ. աշխ., էջ 48-49): Է. Թաղախչվիլուց օգտվելով՝ նույն կերպ է կոչել նաև Ս. Մարությանը (**Մարության Ս.**, Խորագույն Հայք, Երևան, 1978, էջ 136):

52 1474 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում էլ գրչության վայրի մասին նշվել է. «...ի գաւառիս Գուգարաց, ի դղեակս Ուխտիք կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Կարապետիս և այլ սուրբ Նշանացս...» (Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 362):

53 **Karl Heinrich Koch**, նշվ. աշխ., էջ 252:

54 **Вейденбаум Е.**, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, с. 384.

կական պատերազմը և յետոյ, այստեղ, Աստուածամօր եկեղեցու մէջ Աստուածածնի վերափոխման տօնին, հանդիսատք կերպով պատարագ էր մատուցանում և հայերի սեփականութիւն էր»⁵⁵:

ԺԵ

Անիի Մենուչեի մզկիթ անվանված շենքի մոտ 2010 թ. գետնոված էր հետևյալ ցուցանակը (լուս.՝ Սամվել Կարապետյանի, ցուցանակ ԺԵ).

Բնագիր. թուրքերեն.
Ebul Manucehr Camii.
Anadoluda inşa edilen ilk türk camii.

Թարգմ. Աբուլ Մանուչեիի մզկիթ: Անատոլիայում կառուցված առաջին թուրքական մզկիթը:

Բնագիր. անգլերեն.
The Mosque of Ebul Menucehr.
Was the first mosque which built in Anatolia in 1072 by Seljuk Turks.

Թարգմ. Աբուլ Մանուչեիի մզկիթ: 1072 թ. սելջուկ թուրքերի կողմից Անատոլիայում կառուցված առաջին մզկիթը:

Շանթ. Այստեղ պետք է նշել, որ 1072 թ. ոչ թե կառուցվել, այլ նվաճողների կողմից արդեն իսկ գոյություն ունեցող աշխարհիկ նշանակության շենքը վերածվել է մզկիթի: Ճարտարապետական առանձնահատկությունները մեզ թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այն ի սկզբանե ունեցել է այլ գործառույթ: Նույնպիսի համոզմունք են հայտնել տարբեր ժամանակների այցելուները. ոմանք շենքը համարել են կաթողիկոսանիստ, ոմանք էլ՝ գավիթ, պալատ կամ աշխարհիկ մեկ այլ շինություն, ընդ որում, շեշտվել են միևրարի բացակայությունը, առկա

Մենուչեի «մզկիթը» (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի, 2008 թ.)

քրիստոնեական դրվագները, ինչպես նաև միևրարի՝ ավելի ուշ ժամանակի կցակառույց լինելը:

Ստորև ներկայացնում ենք տարբեր ժամանակներում «մզկիթ» այցելած գիտնականների, ճարտարապետների, ճանապարհորդների և պարզապես այցելուների գրավոր հիշատակությունները:

Ռուս գրող Անդրեյ Մուրավյովը ենթադրում է, որ «մզկիթը» չի կառուցել Անին նվաճած էմիր Մանուչեն, քանի որ վերջինս արդեն իսկ Մայր տաճարը վերածել էր մահմեդական աղոթատեղիի⁵⁶:

Գերմանացի երկրաբան Հերման Աբիխը, որն Անի է այցելել 1844-1845 թթ., գրում է. «Մեկ շենք մը կայ ետքէն մզկիթ դարձած. ասոր գլխատր պատին վրայ, ...հայերէն արձանագրութիւն մը կայ մեծամեծ տառերով, անոր տակն ալ Քիւֆի տառերով ուրիշ ատելի կարճ արձանագրութիւն մը»⁵⁷:

Ըստ հայր Ներսես Սարգսյանի՝ «Չհանգամանաց սորա չունիմ որոշակի ինչ ասել յեկեղեցոյ արդեօք ի մզկիթ փոխեալ, եթէ հիմնարկեալ իբրու մզկիթ. բացի եկեղեցոյ ձև չերևի ի նմա, ...սակայն և գլխատր վայր մզկիթի միևրար չիք ի նմա, զի որմն հարատյ միայար անշեղ ամբառնայ ծայր ի ծայր. նմին իրի թուի ինձ նախ յայլ պէտս սահմանեալ շինուածդ, և ապա առ Թաթարօք կամ Պարս-

55 Կրպե, նշվ. հոդվ., էջ 2: 1907 թ. Է. Թաղաիշվիլին գրում է. «Սրբատաշ քարերը որոշ չափով գողացվել են» (ժայգսօջոջօ ցճ., նշվ. աշխ., էջ 47):

56 Муравьев А., Грузия и Армения, СПб, 1848, часть II, с. 280 (ընգրում՝ «Должно полагать однако, что ее соорудил не первый обладатель Ани, Эмир Мануче, потому что он обратил главный собор в храмину своей веры...»).

57 Ասիլք Հ., Ճանապարհորդութիւն յԱնի, «Մասեաց Աղաւնի և Ծիածան Հայաստանեայց», 1864, № 9, էջ 281:

կօք ի մզկիթ փոխեալ է, յաւելեալ նմին մինարէ և արձանագիր զորոց զկնի»⁵⁸:

Հովհան Տեր-Աբրահամյանի վկայութեան համաձայն՝ «Մինարէին շինութիւնը հասարակ լինելով՝ ոմանք այնպէս կկարծէն, թէ այս մզկիթը եկեղեցի կամ ուրիշ հասարակաց շէնք եղած է»⁵⁹:

Ըստ պատմաբան Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցի (Հայկունի)՝ «...նոյն իսկ այդ մինարէքը ինքը ապացոյց է, որ այդ շինութեան ուրիշ ոչ մի անուն չէ կարելի տալ, բացի պալատից...»⁶⁰: Հիմնական շէնքի «...ձեղունի խճազարդերի և ներկաշէն զարդերի մէջ կան զանազան ձևերով խաչեր, մանաւանդ հարաւային կողմի վերջին մասը (ձեղունի) կազմում են ամբողջապէս վեց կարմիր և վեց դեղին խաչեր, ...նոյն հարաւային կողմում պատկից սիւնի մէջ կայ մի փորածոյ պատկեր, քառակուսի շրջանակի մէջ զետեղեցրած: Պատկերը այժմ արշտկած է, սակայն ուշի ուշով նորան զննողը իսկոյն կը համոզուի, որ դա Աստուածամոր պատկերն է, թէև շատ խամրացած և փչացած, ...այդ շինութեան մզկիթ չլինելը ապացուցանում է նաև իսլամական ծեսի միհրապի բացակայութեամբ»⁶¹:

Մանկավարժ Գրիգորիս Երզնկյանն էլ գրում է. «Մայր եկեղեցուց դէպի հարաւ արևմուտք, գտնվում է 100 քայլի վերայ հիանալի շինութիւն կարմիր քարից, որին են «կաթողիկոսարան» են անուանում...: Սորան մզկիթ չէ կարելի անուանել, թէև կան արաբիկ տառերով արձանագրութիւններ, որովհետև շինութեան մէջ առաստաղում կան և սևագոյն քարերից խաչեր. իսկ հարաւային պատի սեան մէջ տեղն կայ մէկ շրջանակաձև փորածք, ուր նկատելի է Աստուածածնայ պատկերն, թէ և բաւականին ոչնչացրած...: Կաթողիկոսարանի հիւսիս արևմտեան անկիւնում կայ 8 անկիւնանի անխախտ մնացած աշտարակ...»⁶²: Այս շինութիւնը իւր շէնքով՝ թէ ճարտարապետական կողմից և թէ քարերի կողմից, միանգամայն զատվում է կաթողիկոսարանից, այնպէս որ սոքա միաժամանակեայ ծնունդ չեն»⁶³:

Ե. Մարկովն ու Ե. Կովալսկին ենթադրում են, որ այս կառույցը պատկանել է Մարգիս կաթողիկոսին, և թուրքերը հետո են վերածել մզկիթի, որի պատճառով էլ նրան կից կառուցել են մինարէն⁶⁴:

58 Մարգուսեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 136-137:

59 Տեր-Աբրահամյան Զ., Տեղագրութիւն Անի քաղաքին, «Մասնաց Աղանի և Ծիածան Հայաստանեայց», 1862, № 24, էջ 283:

60 Գեղամյան Զ., Ախալցխայից մինչև Անի, «Փորձ», 1880, № 6-7, յունիս-յուլիս, էջ 83:

61 Նշվ. հոդվ., էջ 85-86:

62 Նկատի ունի մինարէն:

63 Երզնկյան Գ., Ծանապարհորդութիւն Ղարսից մինչև Անի, «Արձագանք», 1887, № 14, էջ 217:

64 Ковалевский Е., Марков Е., На горах Араратских, Москва, 1889, с. 236-237 (բնագրում՝ «Это бывшее помещение патриарха Саркиса, обращенное затем турками в мечеть, для чего и пристроен к дому высокий минарет»):

Տեր Մեղիսեղեկ Գևորգյանը նշում է. «Լուսաւորչի եկեղեցուց դէպի հարաւ արևմուտք, Ախուրեանի ձորագլխին գտնուում է մի գեղեցիկ շինութիւն, որին ասում են մզկիթ: Սրան կից, հիւսիս արևելեան անկիւնում մինարէթի նոր շինութիւնը ցոյց է տալիս, որ այն շինութիւնը յետոյ են մզկիթ դարձրել: Ոմանք կարծում են, որ սա կաթողիկոսարան է եղել, ոմանք էլ թէ ժամատուն է և այլն, բայց դրականապէս կարելի է ասել, որ քրիստոնէական հաստատութիւն է այդ, որովհետև արևմտեան կողմում պատի ներսի երեսին եղծուած խաչի տեղեր են երևում, խաչանիշ քանդակներ երևում են նաև արևմտեան կամարի վերայ և դրա համար հաւանական է, որ այդ շինութիւնը ժամատուն եղած լինի: Մանաւանդ որ մինարէթը և այդ շինութիւնը միմեանցից տարբերում են. առաջին ուշ ժամանակի գործ է վասն որոյ ճարտարապետութեամբ և տարբերում է: Մինարէթը շինուած է սև և կարմիր քարերով, ունի արտաքին կողմից Քուֆի տառերով արձանագրութիւն, գրուած Մանուչէի հրամանով 1072 թուին, սրանից երևում է, որ Շետատեանց Մանուչէն այս շինութիւնը մզկիթ է դարձրել»⁶⁵:

Ըստ ռուս ճարտարապետ Կ. Լեոնտևի՝ «Անիի ճարտարապետական աշխարհիկ շէնքերից լաւ պահպանուել են թագաւորների պալատը և այսպէս անուանուած կաթողիկոսարանը, այսպէս անուանուած նրա համար ենք ասում, որովհետև դեռ լաւ չի որոշուած դրա նշանակութիւնը...: Ամբողջ շինութիւնն իսկապէս կազմուած է մէկ դահլիճից և սիւների վերայ կամարակապ թաղերով ծածկած մի ներքնայարկից: Յետագայ ժամանակներում այս դահլիճին կից շինուած է աշտարակն իբրև մինարէ: Աշտարակի վրայի արաբական արձանագրութիւնը և շէնքի բնոյթը մի քանի հետախոյզների ենթադրել էին տալիս այս շինութիւնը վերագրել մէջիդի, բայց հաւանականն այն է, որ նկարագրած շէնքը սկզբներում նշանակուած է եղել որևէ ատենական տեղի համար, որը կարելի է եզրակացնել դրսի պատերից մէկի վերայի պրոֆ. Մառի կարդացած արձանագրութիւններից: Այդ արձանագրութիւններն անեցիների համար կամ որոշում են զանազան արտօնութիւններ, կամ հաստատութիւններ. յամենայն դէպս այդ շինութիւնը յետին ժամանակներում է յարմարեցրած մէջիդի: Բայց շատ դժուար է ապացուցանել, թէ այդ շինութիւնը կաթողիկոսարան չէ եղել, ինչպէս փորձել են մի քանիսը. ընդհակառակն, աւելի շուտ պալատի գեղատեսիլ տեղադրութիւնն (ողջ Անին աչքի առաջն է) ու շինութեան բնոյթը պիտի բերէին այն մտքին, որ այս շինութիւնն յատկացուած է եղել իբրև բնակարան մի այնպիսի նշանաւոր անձի համար՝ ինչպէս կաթողիկոսն է»⁶⁶:

65 Մեղիսեղեկ Գևորգեանց Շիրակացի, էջ 51-52:

66 Լեոնտևի Կ., նշվ. հոդվ., էջ 38 (բնօրինակը՝ Леонтьев К., նշվ. հոդվ., էջ 373):

Ըստ հնագետ Հովսեփի Օրբելու՝ «Այս շինությունը մզկիթ է դարձրել Մանուչե Էմիրը, նորոգելով և փոքր ինչ էլ փոփոխելով, իսկ առաջ նա ծառայել է մեզ անյայտ նպատակի, հաւանօրէն կապ ունէր մօտիկ եղած քաղաքային, Աշոտի համարուած, պարսպի և Ախուրեանի կամուրջի հետ, որ մէկն էր այն երկու կամուրջներից, որոնց հետքերը քաղաքի սահմանում դեռ մնում են»⁶⁷:

Ավարտելով հողվածաշարը՝ կարող ենք նշել, որ Թուրքիայի կողմից բռնագավթված Արևմտյան Հայաստանում գտնվող պատմական հուշարձաններին կից գետեղված բազմաթիվ ցուցանակների (մենք ներկայացրինք նրանցից միայն 15-ը) զգալի մասը փաստորեն ոչ թե անաշատ տեղեկատվու-

թյամբ օգնում է, ինչպես ընդունված է ամբողջ աշխարհում, այլ քաղաքական նկատառումներով նենգափոխված տեղեկություններ փոխանցելով՝ խաբուում է զբոսաշրջիկներին և այցելուներին:

Ալնհայտ է նաև, որ հայկական հուշարձանների համատարած ոչնչացումը⁶⁸, դրան զուգահեռ պատմական խեղաթյուրումներով լույս ընծայվող թուրքական բազմալեզու հրատարակությունները և վերջապես վանդալական գործողություններից ուրոշ չափով փրկված հայկական հուշարձանների մոտ տեղադրված սեփական ժողովրդին, ինչպես նաև երկիր այցելող հյուրին մուրբեցնող ցուցանակները ևս ծառայում են Հայոց Հայրենիքի յուրացման ընթացիկ քաղաքականությանը:

67 Օրբելի Յ., նշվ. հոդվ., էջ 571-572 (բնօրինակը՝ **Орбели И.**, նշվ. հոդվ.): Ըստ հողվածի թարգմանիչ արք. Հուսիկ Մովսիսյանի՝ «...այդ շէնքը, որ ասանդաբար կաթողիկոսարան է կոչում, եկեղեցու գաւիթ է. կամարների վերայ նկատել ենք խաչերի հետքեր. առաստաղի գունաւոր քարերը շարուած են այնպէս, որ խաչ են ձևացնում: Հաւանօրէն մզկիթի արևելեան կողմը գտնուած ձորի գառիվայրի դերբուկը մզկիթ դարձած գաւիթին կից եկեղեցու փլուածքն է» (նշվ. հոդվ., էջ 572):

68 ՀՃՈՒ հիմնադրամի՝ խնդիրն արծարծած ուսումնասիրություններից մեկում նշվել է. «1940-ական թթ.-ից ի վեր թուրքական իրարահաջորդ իշխանությունները նպատակաճշգրտված իրականացրել են իրենց իսկ գոյությանը պատմական իրականությունը մատնող հայկական նյութական մշակույթի բազմազան հուշարձանների համատարած ոչնչացման անհետացման վանդալական քաղաքականություն, որի հիմնական նպատակն էր երկրի երեսից մեկընդմիջտ վերացնել ոչ միայն հայ ազգի պատմության և մշակույթի, այլև համաշխարհային քաղաքակրթության համար անգնահատելի արժեք ներկայացնող տարաբնույթ և անհաշիվ հուշարձաններ: Հատկանշական է, որ ոչնչացված հուշարձանների շարքում առաջին տեղում են քրիստոնեական մշակույթի շերտ համարվող գերեզմանոցները՝ բյուրավոր խաչքարերով, տապանաքարերով, տապանատներով, և հատկապես պաշտամունքային կառույցները՝ վանքերը, եկեղեցիներն ու մատուռները: Մինչդեռ հայկական կամուրջների և բերդերի, աղբյուրների և բնակելի կամ հասարակական կառույցների դեպքում մեծ մասամբ բավարարվել են սոսկ կառուցման պատմությունն ազդարարող հայերեն արձանագրությունները ոչընչացնելով, քանի որ այդ կերպ հնարավոր և թույլատրելի էին դրանց շահագործումն ու յուրացումը» (**Կարապետյան Ս.**, Եղեռն՝ Եղեռնից հետո, Երևան, 2015, էջ 11):

ՓԻՐՈՒՄԱՇԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սամվել Այվազյան

Գտնվում է Արցախի Հանրապետության Ասկերանի շրջանի Սարուշեն գյուղից մոտ 2 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Փիրումաշեն կոչվող տեղամասում: Պատմական անվանումը դժբախտաբար մեզ չի հասել, որի փոխարեն էլ պայմանականորեն հիշվում է Փիրումաշենի եկեղեցի տարբերակով:

Ինչ վերաբերում է համանուն տեղամասին, ապա համաձայն տեղի ավանդազրույցների՝ այն հնում գյուղ է եղել, որն էլ ամայացել է թյուրքական ցեղերի ոտնձգությունների հետևանքով¹:

Ըստ Նիկողայոս Ղահրաման-Քևխյանի գրի առած ավանդության՝ միմյանց կից գտնվող Սարուշեն, Սարգաշեն և Փիրումաշեն գյուղերը հիմնադրվել են ԺԳ դարի վերջերին Ատրպատականից տեղափոխված երեք եղբայրների կողմից. «...հայ եղբայրներից մեկը, որ իր անունը (Սարու- պարսկերեն՝ դեղին գոյն ունեցող) տալիս է գիւղին (միս երկու եղբայրները, Սարգիսն ու Փերին, շինել են Սարգաշեն և Փիրումաշեն գիւղերը)»²:

Հայտնի է, որ գյուղի հիմնադրումից մոտ 2 դար հետո էլ կառուցվել է եկեղեցին, ըստ Նիկողայոս Ղահրաման-Քևխյանի, հայոց ՌԳ (1554) թվականին³: Այժմ, սակայն, որմերին նշված թվականը պարունակող որևէ արձանագրություն առկա չէ, որն էլ կասկածի տեղիք է տալիս:

Խորհրդային շրջանում Փիրումաշեն գյուղատեղին վերածվել է կաթի ֆերմայի, իսկ եկեղեցին՝ գոր-

Փիրումաշենի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1990-ական թթ.)

ծածվել որպես պահեստ: Արևմտյան ճակատին կից, որպես արտադրամաս, կառուցվել է կիսա-ծածկ (НАВЕС), որի գերանները տեղադրվել են եկեղեցու ճակատին բացված անցքերի մեջ: Նույն ժամանակահատվածում եկեղեցու կիսաքանդ պատերը վերանորոգվել են 50 սմ հաստությամբ, իսկ տանիքը ծածկվել է ագրոշիֆերով:

Արցախյան գոյամարտից հետո ֆերմայի շենքերը, բացի եկեղեցուց, ծառայել են որպես անասնագոմեր: 1990-ական թվականներին ներսը և շրջակայքը մաքրվել են կուտակված հողից ու աղբից, սակայն մինչև նորոգություններն այն գտնվում էր կիսաքանդ վիճակում և փլուզման եզրին էր:

Շինարարական հստակ արձանագրության բացակայության պայմաններում տեղում կատարված ուսումնասիրությունները և վերլուծությունները տալիս են լրացուցիչ տեղեկություններ եկեղեցու կառուցման ժամանակի և ճարտարապետական հորինվածքի մասին:

Եվ այսպես՝ եկեղեցու պատերի մեջ տեղադրված են միանման հորինվածքով բազմաթիվ խաչքարեր, որից 9-ը՝ արձանագիր:

Դրանցից երկուսը գտնվում են շքամուտքի հյուսիսային և հարավային կողմերում.

1. Սբ. խաչ/ս (բ)արե/աւս | Խաչ/...կ/ին⁴:

2. Խաչ/ս | .../ին:

Երկուսը՝ խորանի հարավային խորշում.

3. Խաչս | Էրային(?):

4. Խաչս | Հումին:

1 Սարուշենցիների բանավոր պատմությունների համաձայն՝ «XVI դարում Ղարաբաղ մտած թուրքական ասպատակիչները Փիրումաշենի բնակիչներին հավաքում, լցնում են եկեղեցին և այրում (Սկրտչյան Շ., ԼԳՀ պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 184): Նշվածը հաստատող մեկ այլ տեղեկություն էլ 2014 թ. մեզ է փոխանցել Սարուշենի գյուղապետը: 1970-73 թթ. եկեղեցուն հարող տարածքում (արևմտյան կողմում) ֆերմա կառուցելիս բուլդոզերով փորելու ժամանակ հայտնաբերվել են իրար վրա լցրած մարդկային խառը ոսկորներ, որի ակնառու են էր նա:

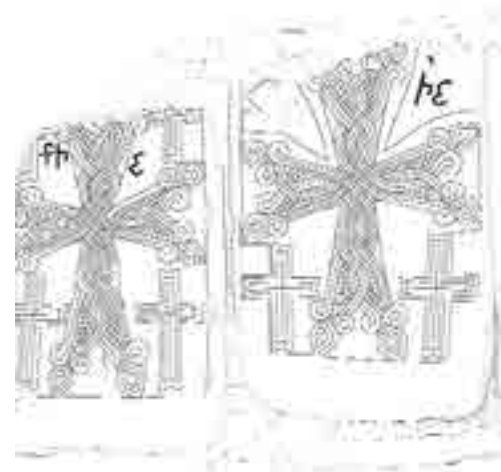
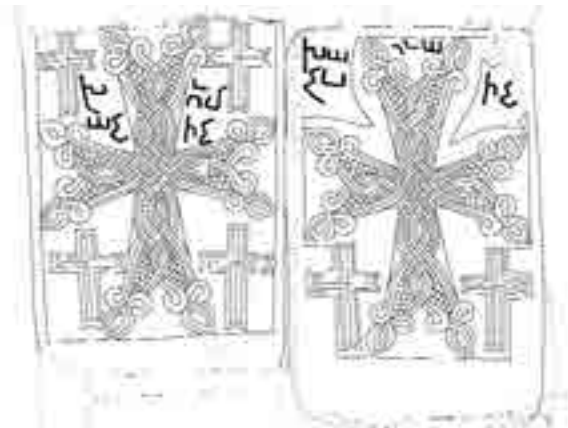
2 Արցախեցի, Սարուշեն գիւղը, «Արաքս», 1893, գիրք Ա, էջ 44: Ըստ Մ. Բարխուտարյանցի՝ սարուշենցիները բնիկներ էին (Բարխուտարյանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895, էջ 101):

3 Արցախեցի, նշվ. հոդվ., էջ 45: Ի հետևություն վերոնշյալի՝ եկեղեցու որմին ամրացված ցուցանակը, որտեղ նշված են ԺԲ-ԺԳ դարերը, իրականությանը չի համապատասխանում: Այն հավանաբար այդպես է գրվել՝ նկատի ունենալով Շահեն Սկրտչյանի հետևյալ միտքը. «Վերջին տարիներս այստեղ հայտնաբերվել են ևս մի քանի, ավելի հին շինությունների, VII-XIII դարերի բազիլիկ կառույցների հիմքերը» (Սկրտչյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 184): Հարկ է նշել նաև, որ եկեղեցին առաջին անգամ չափագրել է հուշարձանագետ Ս. Կարապետյանը 1980-ական թթ. (տես նշվ. աշխ., էջ 185):

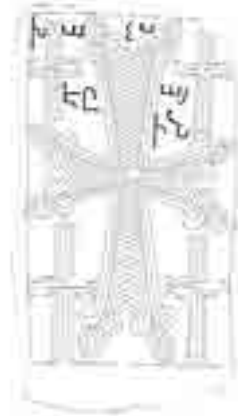
4 Ընթերցումը՝ Բ. Քոթրոշյանի:

Խաչքար շքամուտքի հյուսիսային կողմում (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1990-ական թթ., գրչ.՝ Բ. Քոթրոշյանի, 2020 թ.)

Խաչքարեր խորանի հյուսիսային խորշում (լուս.՝ Ս. Այվազյանի, 2010 թ., գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2020 թ.)

Խաչքարեր խորանի հարավային խորշում (լուս.՝ Ս. Այվազյանի, 2010 թ., գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2020 թ.)

- Չորսը՝ խորանի հյուսիսային խորշում.
- 5. Խ/ան/ում/ին⁵:
- 6. Խա/չս / ...ու...ա...ին:
- 7. ...ին:
- 8. ...քին:

5 Ընթերցումը՝ Բ. Քոթրոշյանի:

Իսկ վերջինը, որը միակ թվակիր խաչքարն է, նույնպես տեղադրված է խորանի հյուսիսային խորշի մեջ.

9. Թվ(ին) /ՌԿ/Դ (1615 թ.):

Մյուս խաչքարերը, անկասկած, ևս ստեղծվել են նույն ժամանակահատվածում միգուցե նույն վարպետի ձեռքով, քանի որ նման են ոչ միայն հորինվածքով, այլև զարդաձևերով և փորագրման տեխնիկայով:

Հատկանշական է, որ խաչքարերը, որոնք ի սկզբանե ստեղծվել են այլ նշանակության համար (հիմնականում՝ որպես գերեզմանական հուշարձան), եկեղեցու պատերի մեջ ավելի ուշ տեղադրվել

են երկրորդական կիրառմամբ (նույնիսկ որոշ խաչքարեր տաշվել են՝ գործածվելով որպես շինանյութ):

Այսպիսով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ խաչքարերը եկեղեցու պատերի մեջ են հայտնվել բացառապես շենքի կառուցման ժամանակ: Հետևաբար եկեղեցին կարող էր կառուցվել միայն խաչքարերի ստեղծումից հետո՝ ԺԷ դարում:

Այնուամենայնիվ, ենթադրում ենք նաև, որ նշված ժամանակաշրջանում եկեղեցին ոչ թե հիմնադրվել է, այլ հնի տեղում հիմնովին վերակառուցվել: Սակայն այդ դեպքում էլ հին եկեղեցին պահպանված պետք է լիներ առավելագույնը մինչև 1 մ բարձրությամբ, քանի որ այդ մակարդակից սկսած՝ տեղադրվել են ԺԷ դարի խաչքարերը:

Հարկ է նշել նաև, որ եկեղեցու պատերին ագուցված ավելի վաղ շրջանի խաչքարերն ու տապանաքարերը հուշում են՝ տարածքում եղել է ավելի վաղ ժամանակներին պատկանող գերեզմանոց:

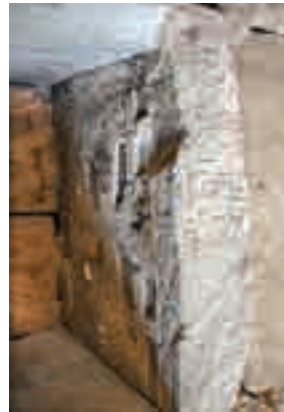
Ինչևէ, Փիրումաշենի եկեղեցու կառուցման ժամանակի և ճարտարապետական հորինվածքի պարզաբանման համար եթե համեմատական վերլուծություններ կատարենք Արցախի տարածքի՝ ԺԶ-ԺԷ դդ. այլ հուշարձանների հետ, ապա կգտնենք բազմաթիվ զուգահեռներ:

Այսպես՝ Փիրումաշենի եկեղեցին հորինվածքով միանավ բազիլիկ է: Ունի երկթեք ծածկ, մեկ գույգ որմնամույթ, իսկ խորանին կից՝ երկու ավանդատուն:

Նման հատակագծային հորինվածքով հայտնի են ԺԶ-ԺԷ դդ. կառուցված Արցախի Հանրապետության Հաղորթի շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղի Մարխաթունը (1603 թ.)⁶, Տող գյուղի Անապատը⁷, Ասկերանի շրջանի Հարավ գյուղի Բովուրխանի վանքի⁸, Քաշաթաղի (Չանգեղան) շրջանի Բերքնի գյուղի եկեղեցիները⁹, Հյուսիսային Արցախի Խանլարի շրջանի Միրզիկ գյուղի Քարհանի վանքի եկեղեցին¹⁰, Մարտունաշեն գյուղի Միջիվանքը¹¹ և այլն:

Հայ ճարտարապետության ուշ միջնադարի եկեղեցական կառույցների հիմնավոր ուսումնասիրություններ, վերլուծություններ և գիտական աշխատություններ, ցավոք, դեռևս շատ քիչ են: Կարծում ենք՝ դրանց անհրաժեշտությունն այժմ զգալի է: Մասնավորապես պետք է հստակ դասակարգել հուշարձաններն ըստ ճարտարապետական (ծավալատարածական), հատակագծային (տիպեր և ենթատիպեր) հորինվածքների, ուսումնասիրել արտաքին և ներքին հարդարանքն ու զարդարվեստը, հետազոտել ու բացահայտել կառուցողական հնարքներն ու տեխնիկան:

6-8 Հատակագծերը տես՝ **Սկրտչյան Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 95, 102, 186:
9 Հատակագիծը տես՝ **Կարապետյան Ս.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 208:
10-11 Հատակագծերը տես՝ **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 387, 401:

Խաչքար խորանի հյուսիսային խորշի մեջ, 1615 թ. (լուս.՝ Ս. Այվազյանի, 2010 թ., գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2020 թ.)

Եկեղեցու պատերին ագուցված ԺԶ դարից առաջ ստեղծված տապանաքար և խաչքարեր (լուս.՝ Ս. Այվազյանի, 2010 թ.)

Մեր խնդրի դեպքում դասակարգումը կատարում ենք հետևյալ ձևով. Փիրումաշենի եկեղեցին մտնում է բազիլիկների խմբի մեջ և դասվում միանավների շարքին, առանձնացվում և կարգվում է մեկ գույգ որմնամույթ ունեցողների ենթատիպում: Այս ենթատիպի մեջ կարելի է առանձնացնել ավանդատներով և առանց ավանդատների եկեղեցիները, ինչպես նաև նրանք, որոնք կտարբերվեն մույթերի և կառուցվածքային այլ տարրերի առանձնահատկություններով, որոնք էական նշանակություն կունենան ծավալային հորինվածքի փոփոխությունների հարցում: Փիրումաշենն իր ենթատիպի մեջ դասվում է այն խմբում, որն ունի երկու ավանդատուն և հզոր, խոր տեղադրված որմնամույթեր՝ 120-130 սմ: Դրանց շնորհիվ երկայնական պատերին կից առաջացել են մույթերից դեպի արևելք և արևմուտք ձգվող չորս (երկուսը՝ հարավային և երկուսը՝ հյուսիսային պատերին կից) խոր (100 սմ) որմնակամարներ: Եկեղեցու աղոթասրահի զլանաձև թաղը, որ

Փիրումաշենի եկեղեցու շքամուտքը (լուս.՝ Ս. Այվազյանի, 2010 թ.)

հենված է որմնամույթերն իրար կապող կամարին, իր հիմնամասում նստած է վերը նշված որմնակամարների վրա: Հորինվածքային նման առանձնահատկություններ ունեն վերոնշվածներից Բերքնիի եկեղեցին և Միրզիկի Քարհանի վանքը:

Փիրումաշենի եկեղեցու շքամուտքի համեմատական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ այն բնորոշ է ԺԷ-ԺԹ դարերին:

Այսպես՝ մուտքի հատակագծային լուծումը՝ բացվածքի հաստության մեջ տեղադրված ելուստներով, խիստ բնորոշ է նշված ժամանակաշրջանին: Նման շքամուտքեր ունեն Քարհանի վանքի, Բերքնիի եկեղեցիները, Հյուսիսային Արցախի Դաշկեսանի շրջանի Մածնաբերդի վանքի եկեղեցին (ավելի վաղ կառույցը շքամուտքի հետ միասին վերանորոգվել է նշված ժամանակաշրջանում)¹², Բանանց գյուղի Գրիգոր Լուսավորիչ (ԺԹ դար)¹³, Շամխորի շրջանի Չարդախլու գյուղի Սբ. Աստվածածին (1872 թ.)¹⁴, Խանլարի շրջանի Ոսկանապատ գյուղի Սբ. Հակոբ եկեղեցիները¹⁵ և այլն:

Մուտքի ճակատային լուծումը նույնպես ուշ ժամանակաշրջանին է բնորոշ. շրջանակը բավական սլացիկ համաչափությամբ վեր է ձգվում՝ թողնելով մուտքի բացվածքը ներքևում: Նման լուծումներ՝ անկախ կառույցի ճարտարապետական հորինվածքից, ունեն Հաղորթի շրջանի Հին Թաղասեռ գյուղատեղիի (1635 թ.), Քաշաթաղի շրջանի Հակ գյուղի Սբ.

Արցախի Հաղորթի շրջանի Հին Թաղասեռ գյուղատեղիի, Քաշաթաղի շրջանի Հակ գյուղի Սբ. Մինաս և Մերիկ գյուղի Սբ. Աստվածածին, Հյուսիսային Արցախի Շամխորի շրջանի Չարդախլու գյուղի Սբ. Աստվածածին և Խանլարի շրջանի Ոսկանապատ գյուղի Սբ. Հակոբ եկեղեցիների շքամուտքերը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

12-15 Հատակագծերը տես՝ Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 159, 249, 415, 517:

Խորանի հյուսիսային խորշը պսակող բարավորը և արևելյան պատուհանի պսակի քարը (լուս.՝ Ս. Այվազյանի, 2010 թ.)

Մինաս, Մերիկի Սր. Աստվածածին, Հյուսիսային Արցախի Չարդախլու գյուղի Սր. Աստվածածին և Ոսկանապատի Սր. Հակոբ եկեղեցիները:

Եկեղեցու առանձին մանրամասների ճարտարապետական մշակումները նույնպես բնորոշ են ԺԶ-ԺԷ դարերին: Այսպես՝ խորանի հյուսիսային խորշը պսակող բարավորն ունի եռակամար հորինվածք, իսկ կրկնակամար է արևելյան պատուհանի պսակի քարը: Բարավորների նմանատիպ հորինվածքները բնորոշ են ուշ շրջանի կառույցներին:

Փիրումաշենի եկեղեցու հորինվածքը՝ մեկ զույգ որմնամույթով և կամարի վրա հենված զլանածև թաղով, որ նստում է երկայնական պատերին կից խոր տեղադրված որմնակամարների վրա, քաջ ծանոթ էր այդ ժամանակի շինարարներին և կիրառվել է ոչ միայն այս ենթատիպի, այլ նաև երկու զույգ և երկու կամարների վրա հենված հորինվածք ունեցող Քարվաճառի Երիցուշեն¹⁶ և Եղջի գյուղերի՝ ԺԷ դարում կառուցված¹⁷ եկեղեցիներում:

Կառուցվածքային տեսանկյունից Փիրումաշենի եկեղեցին ունի մեկ առանձնահատկություն. քանի որ ճարտարապետական հորինվածքի լուծումները որմնակամարներից վեր առաջացնում են մեծ ծավալներ, այդ մասերում՝ կրաբետոնե միջուկի (լիցքի) մեջ, թողնված են դատարկ տարածություններ ամբողջ եկեղեցու երկայնքով: Դա արվել է տվյալ հատվածներում ծանրությունը թեթևացնելու նպատակով¹⁸:

Տեղում կատարված հետազոտությունները և համեմատական այս վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ Փիրումաշենի եկեղեցին, իրոք, կառուցվել է ԺԶ-ԺԷ դարերում:

2010 թվականին Արցախի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր զբոսաշրջության և պատմական միջավայրի պահպանության վար-

Փիրումաշենի եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1990-ական թթ.) և արևմուտք (լուս.՝ Ս. Այվազյանի, 2010 թ.)

չության պատվերով մեր կողմից կատարվեց եկեղեցու վերականգնման նախագիծ:

Տեղում պահպանված նյութերն ու տեսական վերլուծությունները հնարավորություն տվեցին կիսաքանդ և Ի դարում որոշ հատվածներում վերափոխված եկեղեցին վերականգնել ամբողջությամբ և նախնական տեսքով (վերականգնման շինարարական աշխատանքներն ավարտվել են 2014 թ.): Մասնավորապես, պահպանված պատերի միջուկներից պարզվել է, որ եկեղեցին հարավից պատուհաններ չի ունեցել, ուստի կարելի էր հարավային ու հյուսիսային պատերն ամբողջությամբ բարձրացնել: Անհրաժեշտ էր արևելյան ճակատում վերականգնել կիսաքանդ երկու պատուհանները, իսկ երրորդ՝ հարավային ավանդատան պատուհանը՝ հյուսիսայինի նմանօրինակմամբ: Նույն մեթոդով վերականգնվել է նաև արևմտյան պատուհանը, որի ներքևի մասը պահպանվել էր, իսկ խորանի պատուհանի հայտնաբերված պսակի քարի նմանությամբ վերականգնվել են մյուս պսակները:

Վերանորոգման աշխատանքների ժամանակ քանդվել և հեռացվել են Ի դարում մանրաչափ քարերով վերաշարված պատերը, ապա հին պատերին համահունչ քարերով և շարվածքով բարձրացվել մինչև քիվի մակարդակը:

Կառույցի ճակտոնի թեքությունը ստացվել է՝ հաշվի առնելով կառուցողական առանձնահատկու-

16-17 Հատակագծերը տես **Կարապետյան Ս.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, էջ 42, 48: Նաև նույնի՝ Մոսկվականք, Երևան, 2019, էջ 369, 380:

18 Կառուցվածքային նման լուծումների ուսումնասիրություններ մյուս հուշարձաններում դժվար է իրականացնել, քանի որ դրա համար պետք է հատուկ «զոնդաժներ» անցկացնել տանիքներում: Այստեղ դա հնարավոր է եղել տեսնել, քանի որ քանդվելուց հետո տանիքի հարավային մասում բացվել էր դատարկ տարածությունների մի մասը:

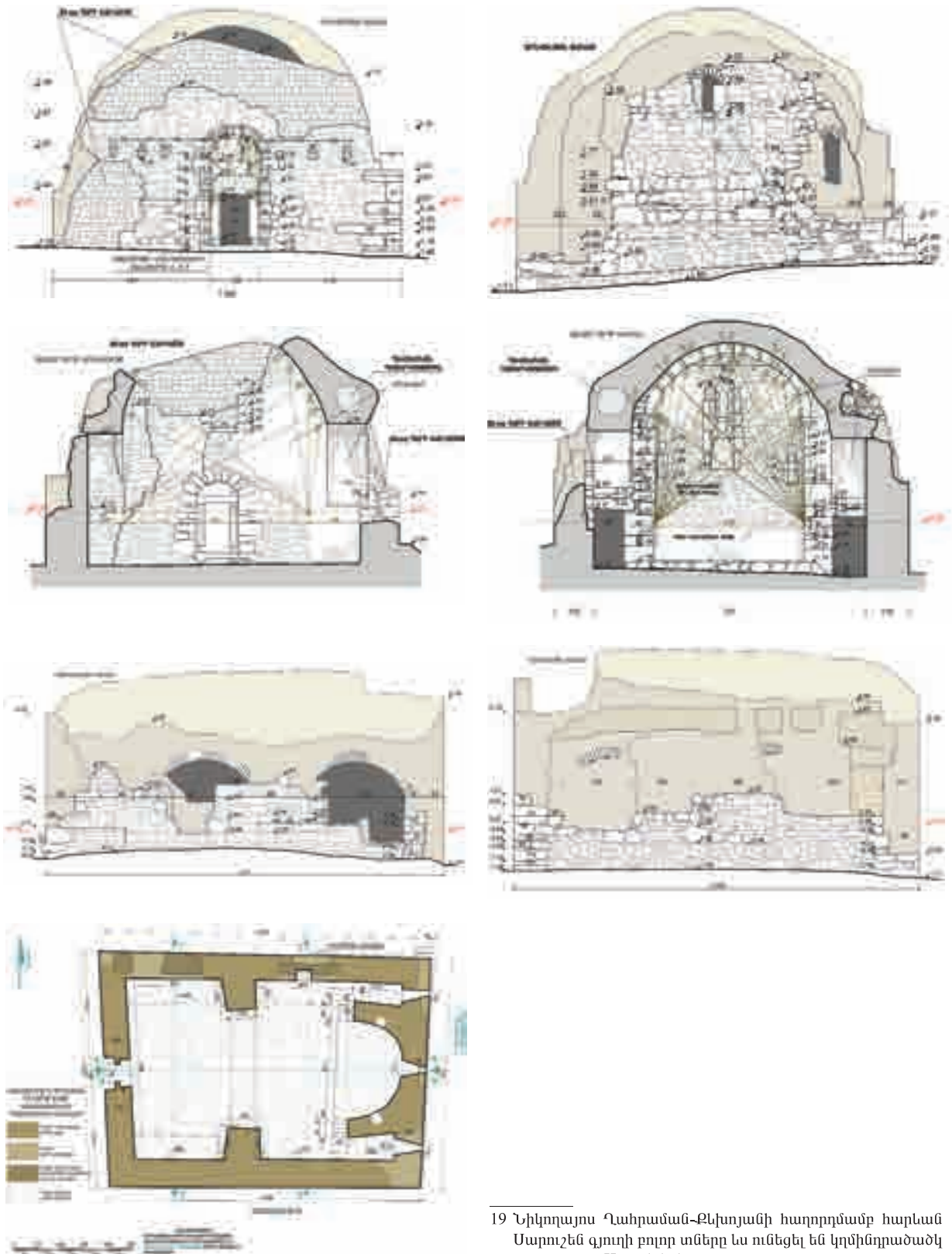
Փիրումաշենի եկեղեցին հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1990-ական թթ.), արևմուտքից, հարավ-արևմուտքից և հարավից (լուս.՝ Ս. Այվազյանի, 2010 թ.)

Փիրումաշենի եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից և հյուսիս-արևելքից մինչև վերանորոգումը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1990-ական թթ.) և վերանորոգումից հետո (լուս.՝ Ս. Այվազյանի, 2014 թ.)

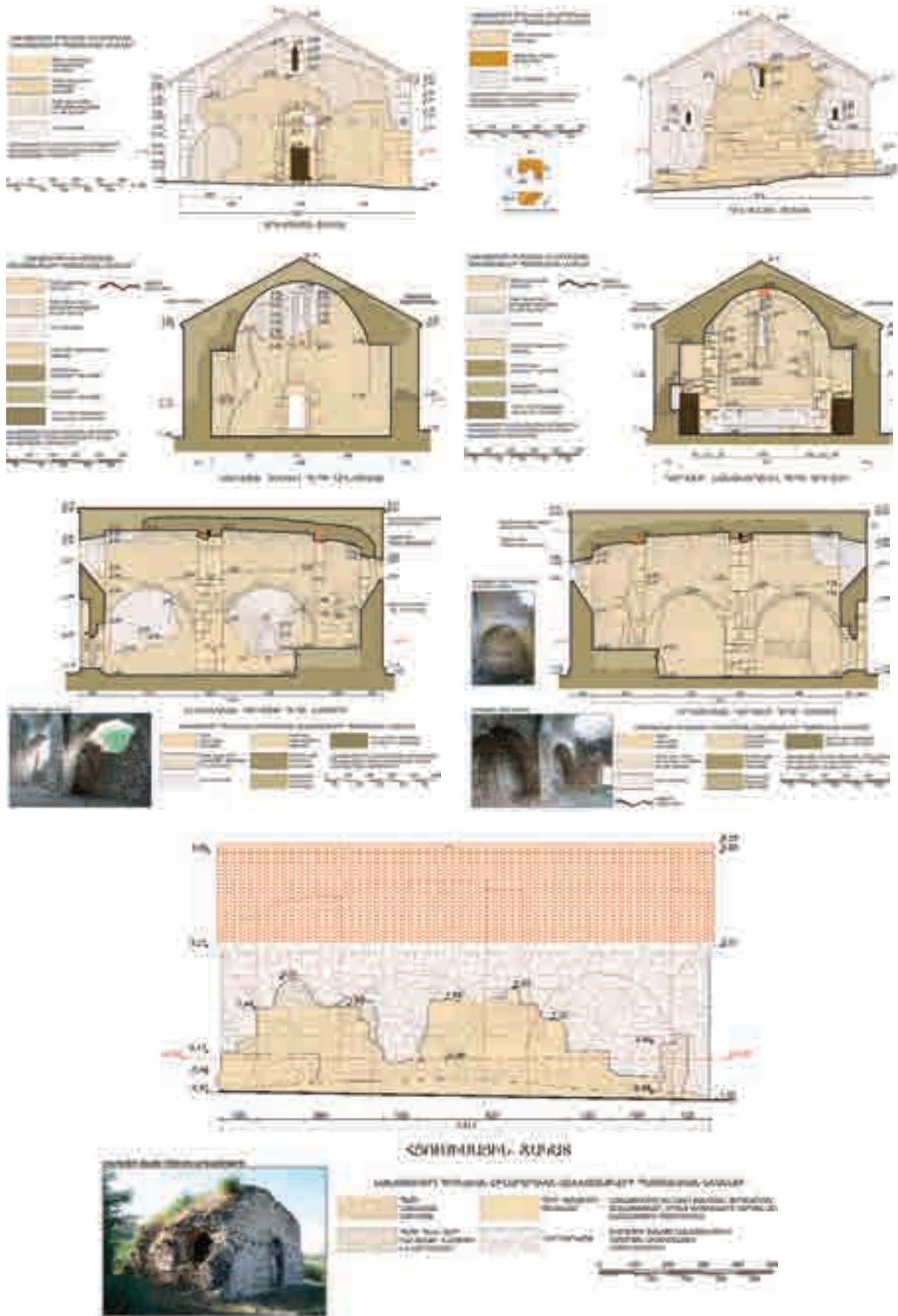
թյունները և ճարտարապետական համաչափությունները, իսկ տանիքը ծածկվել է կղմինդրով հիմք ընդունելով այն, որ ուշ միջնադարում Արցախի տա-

րածաշրջանում կղմինդրը եկեղեցիների տանիքածածկի ամենատարածված շինանյութերից էր¹⁹:

Եկեղեցու չափագրությունները (հեղ.՝ Ս. Այվազյան, 2010 թ.)

19 Նիկողայոս Ղահրաման-Ջևիտյանի հաղորդմամբ հարևան Սարուշեն գյուղի բոլոր տները ևս ունեցել են կղմինդրածածկ տանիքներ (**Արցախեցի**, Սարուշեն գիտը, «Արարս», 1893, գիրք Ա, էջ 45): Կարելի է ենթադրել, որ ինչպես Սարուշենի, այնպես էլ հարևան Փիրումաշենի բնակելի տները և եկեղեցին ունեցել են կղմինդրե ծածկ:

Եկեղեցու վերականգնման նախագիծը (հեղ.՝ Ս. Ալվազյան, 2010 թ.)

«ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔ ԱՆԻ» ԳՐՔԻ ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մամվել Կարապետյան

O. Belli, Ş. Öztürk, Historic city of Ani, Ankara, 2015.

Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի պատմությունն ու նյութական մշակույթի հարուստ ժառանգությունն արդեն շուրջ երկու դար զբաղեցնում են ոչ միայն մշակույթի և պատմության զանազան ոլորտների բազում հետազոտողներին, այլև արվեստասեր հասարակության լայն զանգվածներին: Հնավայրը դարձել է նաև համաշխարհային ճանաչում ստացած զբոսաշրջության աշխույժ կենտրոններից մեկը:

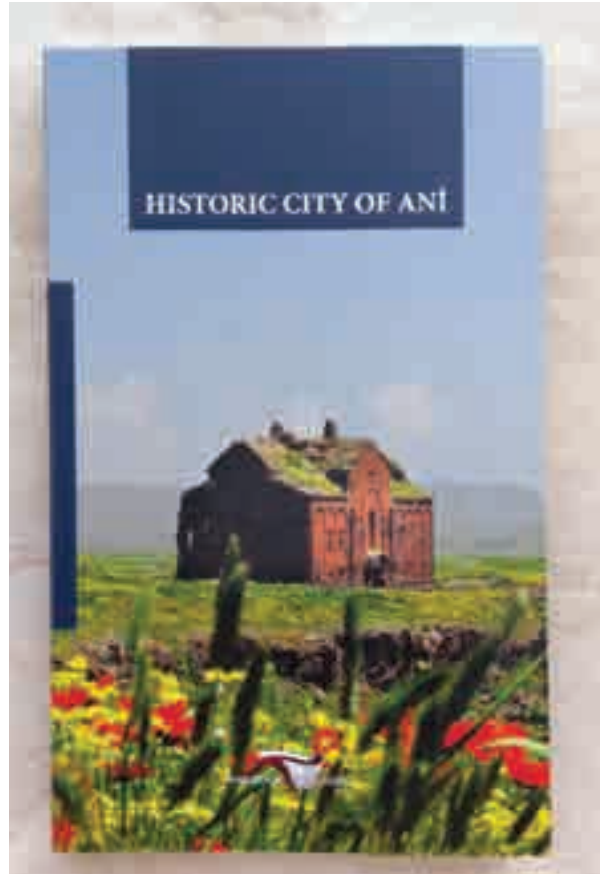
Բազմազգ զբոսաշրջիկների՝ տարեցտարի դեպի Անի ուղղվող և ավելի ու ավելի սովորացող խմբերին քաղաքի պատմությանն ու ճարտարապետական հուշարձաններին ծանոթացնելու համար ինքնին հասկանալի է, որ անհրաժեշտ է ունենալ այդ նպատակին ծառայող զանազան հրատարակություններ, որին էլ, ինչպես երևում է գոնե վերջին տարիներին, ձեռնամուխ է եղել Թուրքիայի Հանրապետության մշակույթի և զբոսաշրջության նախարարությունը: Պետական կառույց, որի նախաձեռնությամբ էլ լույս է տեսել ստորև գրախոսվող գիրքը:

Հենց սկզբից նշենք՝ շոշափած նյութի խորությունն ու մատուցման ձևը հուշում են, որ խնդրո առարկա գիրքը հասցեագրված է ոչ թե մասնագետներին, այլ դրանով հետաքրքրվող ավելի լայն զանգվածներին, իսկ անգլերեն հրատարակությունն էլ՝ հիմնականում օտարազգիներին:

Իհարկե, ցանկացած հրատարակություն, որը ներկայացնում է մայրաքաղաք Անին, ինքնին դրական երևույթ է, սակայն դա միմիայն այն դեպքում, երբ արժարժված նյութը մատուցվում է գիտական անաչառությամբ ու բարեխղճությամբ՝ գերծ մնալով հորինումներից և միտումներից:

Ցավում ենք, սակայն, պպ. Օքթայ Բելլիի և Շահաբեթին Էոզթյուրքի համահեղինակությամբ ստեղծված խնդրո առարկա գրքի շարադրանքը ոչ միայն գերծ չէ մատնանշված անցանկալի երևույթներից, այլև հիմնված է հենց միայն դրանց վրա և առավելագույնը սոսկ ճշմարտանման տեղեկություններով, ըստ ամենայնի, նպատակ ունի բյուրիմացության մեջ գցել անտեղյակ ընթերցողին:

Եվ այսպես, Անիի պատմությունն ու նյութական մշակույթի հուշարձանները ներկայացնող սույն գիրքը բաղկացած է հետևյալ բաժիններից կամ ենթավերնագրերից.

Ներածություն

Անի. աշխարհագրություն

Տարածաշրջանի համառոտ պատմություն

Անին և Սետաքսի պատմական ճանապարհը

Անին պատմաբանների, աշխարհագրագետների, դիվանագետների և ճանապարհորդների աչքերով

Հնագիտական պեղումներն ու ուսումնասիրությունները պատմական հնավայրում

Անիի պաշտպանիչ պարիսպներն ու դարպասները

Քաղաքի վերածնունդն օսմանյան սուլթան Աբուլ Մեջիդի կառավարման տարիներին

Անիի ամրոցը (ուրարտական ամրոց)

Կույսի ամրոց

Մելջուկյան պալատ

Առաքելոց եկեղեցի (իջևանատուն)

Ատրուշան

Մայր տաճար (Ֆեթիե մզկիթ)

Հռոմոսի եկեղեցի (Սբ. Հովհաննես եկեղեցի)
Սբ. Գրիգոր Աբուղամրենց եկեղեցի (Պահլավունու եկեղեցի)

Կույս Հռիփսիմեի վանք (Բեխենցավանք/Կուսանաց վանք)

Գագիկ արքայի Սբ. Գրիգոր եկեղեցի
Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցի (Խալաքար/Քեչել եկեղեցի)

Վրացական եկեղեցի
Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի (Սբ. Գրիգոր/ Լուսավորիչ/ Շիրլի/ Մունաքքաշ եկեղեցի)

Աբուլ Մանուչեի մզկիթ (Մեծ մզկիթ)
Աբուլ Մուհամեդի մզկիթ (Փլուզված միմարե/ Բոզմիմարեի մզկիթ)

Անիի պատմական քաղաքային կյանքն ու կարգապահությունը

- Հասարակական մեծ բաղնիք
- Հասարակական փոքր բաղնիք
- Շուկայի փողոցն ու առևտրային կյանքը
- Վիմափորներ և աղավանտներ
- Մետաքսի ճանապարհի կամուրջը

Ստորև ներկայացնում ենք գրքում տեղ գտած առավել էական 33 սխալները, միտումները, կեղծիքներն ու աղավաղումները:

1. Արդեն առաջին իսկ նախադասության մեջ (էջ 6) Արևմտյան Հայաստանի փոխարեն տեսնում ենք Արևելյան Անատոլիա տեղանվան կիրառումը, որը հորինվել է միայն հայերի ցեղասպանությունից հետո և փոխարինել դարեր շարունակ հենց օսմանյան վավերագրերում և քարտեզներում բազմիցս հիշատակված Էրմանիստան (Հայաստան) տեղանվանը: Այլ խոսքով Հայաստան չասելու համար շրջանառվել է Արևելյան Անատոլիա շինծու տեղանունը, որին հետևողականորեն հանդիպում ենք գրքի բազմաթիվ էջերում:

2. Ուրարտական սեպագրերում Անիի հետ նույնացվող Իշտեբուա բնակավայրի հիշատակությունից հետո (սա ևս վիճելի է, որովհետև կա նաև Անիա տեղանունը, որը նույնացման համար առավել հավանական է) հեղինակները միանգամից խոսում են 1064 թ. սելջուկ Ալփ-Արսլանի կողմից Անիի գրավման մասին, որով փաստացի լռության են մատնում այդ թվականին նախորդած քաղաքի՝ արդեն իսկ բազմադարյան, է՛լ առավել նրա՝ մայրաքաղաք եղած շրջանի (961-1045 թթ.) պատմությունը: Ընդ որում, խոսելով Անիի և Կարսի գրավման մասին (էջ 6) ոչ մի խոսք չկա, թե դրանք ո՞ր երկրի և ի՞նչ ազգաբնակչություն ունեցող քաղաքներ էին (Բագրատունյաց թագավորության որոշ մանրամասներ, այնուամենայնիվ, կա գրքի 26-27-րդ էջերում):

3. Մատնանշելով Անիի ճարտարապետական հուշարձանները «սպշեցնող հորինվածքները» չի նշվում՝ ի վերջո ի՞նչ ազգի ստեղծագործություններ են դրանք:

Շրջանցելով էականը՝ եզրափակվում է «կարծես արևելյան և արևմտյան արվեստի յուրահատուկ համադրություն լինելին» ձևակերպմամբ (էջ 7):

4. Ըստ գրքի հեղինակների՝ Անիի բոլոր կառույցները (բացառությամբ, իհարկե, եկեղեցիների) ավանդվել են սելջուկյան տիրապետության շրջանից. «Ճարտարապետական նշանակալից նմուշները, ինչպիսիք են մզկիթները, իջևանատները, դամբարանները, պալատները, համալիրները, շուկաները, բաղնիքները, շատրվանները և կամուրջները, կառուցված լինելով սելջուկների կողմից Անիի գրավումից անմիջապես հետո, մեծ կարևորություն ունեն, քանի որ Անատոլիայում թուրքական ճարտարապետության առաջին նմուշներն են» (էջ 7):

5. Լռության մատնելով Անիի ծաղկման հայկական ժամանակաշրջանը՝ արժևորել են նրա անկումային՝ սելջուկյան և օսմանյան ժամանակաշրջանները. «Պատկանում է նախապատմական ժամանակահատվածին, հին ու միջին դարերին, ինչպես նաև սելջուկյան և օսմանյան քաղաքակրթությանը» (էջ 7):

6. Աշխարհագրական դիրքի առումով փոխանակ գրելու՝ Անին գտնվում էր ինչպես ընդհանրապես Հայկական բարձրավանդակի, այնպես էլ Բագրատունյաց թագավորության գրեթե կենտրոնում, նշել են. «Գտնվում է ճիշտ այն հատվածում, որտեղ հատվում են Արևելյան Անատոլիան, Հյուսիսարևմտյան Իրանն ու Հարավային Կովկասը» (էջ 10):

7. Խոսելով Անիի հնագիտական շերտերի և նրանցում հայտնաբերված գտածոների մասին՝ դրանք վերագրվել են ոչ թե Հայկական բարձրավանդակի բնիկներին, այսինքն՝ հայ ազգը կազմավորած հայկական ցեղերին, այլ «Կովկասի խորրիներին». «Ներքին ամրոցում հայտնաբերված խեցեղենի կտորների մնացորդները վկայում են, որ Անիում բնակիչներ են հաստատվել դեռևս ուշ պրոնոն դարում: Սկսած մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից՝ Կովկասի խորրիները գերիշխում էին ողջ Արևելյան Անատոլիայում: Խորրիները, որոնց կցական լեզուն պատկանում է ասիական լեզվաընտանիքին, առաջիններն էին, ովքեր տարածաշրջանում ստեղծեցին այսպես կոչված «մշակութային միասնություն»: Այն հիմնականում դրսևորվում էր խորրիական ավանդական ճարտարապետական կլոր հորինվածք ունեցող տների առկայությամբ: Փայլուն, լավ տաշված և միագույն կերամիկայի փոքր մասշտաբներով արտադրությունը ևս խոսում էր նշված միասնության մասին:

Անին և նրան հարող տարածքները մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում դառնում են ավելի խիտ բնակեցված: Դամբարաններից հայտնաբերված միագույն և բազմագույն խեցեղենի կտորները, որոնք պատկանում էին նշված ժամանակահատվածին, Արաքսի հովտում երբևէ հայտնաբերված լավագույն նմուշներն են: Դրանք, ինչպես նաև փայլուն միա-

գույն կերամիկան, ցուցադրված են Կարսի թանգարանում» (էջ 14):

8. Գրքի 18-19-րդ էջերում նշվում է, որ ըստ հեղինակների ուսումնասիրությունների՝ Անիում հայտնաբերվել է մ.թ.ա. 8-րդ դարի երկրորդ կեսին վերաբերող հզոր պարսպահատված: Իհարկե, հաշվի առնելով տեղանքի պաշտպանական հարմարությունները՝ միանգամայն սպասելի էր, որ Անին ամրոցի նշանակություն ունենար նաև նշյալ ժամանակաշրջանում, սակայն սրանից բխեցրած հետևությունն է. «Հզոր պարսպի ավերակները, որոնք ամրոցի ճարտարապետական հին մնացորդների մի մասն են, ապացուցում են, որ ամրոցը չի պատկանում միջնադարյան Կամսարականների արքայատոհմին, այլ այն կառուցվել է մ.թ.ա. 8-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ Ուրարտական թագավորության ժամանակաշրջանում»: Այլ խոսքով՝ Անին չէր կարող Կամսարականներին պատկանած լինել, քանի որ նրանցից մոտ 1,5 հազարամյակ առաջ հիմնել են ուրարտացիները (թերևս մնում է միայն հիանալ հեղինակների տրամաբանությամբ և եզրակացության անհեթեթությամբ):

9. Ապա հեղինակները նշել են, որ ուրարտական պետության անկումից հետո Անին ընկնում է նախ՝ «կոլկասյան սկյութների» (28 տարի), ապա՝ «մեդիաների, պարսկական և սասանյան» իրարահաջորդ տիրապետությունների տակ: Որպես հաջորդ հանգրվան՝ նշել են մակեդոնական գերիշխանության մասին՝ այս դեպքում արդեն մեծահոգաբար առաջին անգամ հիշելով Հայաստանի անունը և առանց Երվանդունիների հայկական թագավորության (մ.թ.ա. 570-207 թթ.) տիրապետության շրջանի մասին մի խոսք ասելու՝ իրարահաջորդ տասը տիրակալներից հիշատակել են միայն վերջինին և նրան վերագրել պարսկական ծագում. «Մ.թ.ա. 319 թվականից հետո տարածաշրջանն անցավ պարսկական ծագմամբ Երվանդի տիրապետության տակ» (էջ 20):

10. Արտաշեսյան հարստության ներկայացուցիչներին (մ.թ.ա. 189-մ.թ. 1 թթ.) սանձարձակորեն համարել են իբր ոչ բնիկներ՝ հիշատակման արժանի չհամարելով ոչ հարստության, ոչ էլ նույնիսկ աշխարհակալ Տիգրան Բ-ի անունը. «Մ.թ.ա. 140 թվականից հետո Արևելյան Անատոլիայի տարածաշրջանում բախումներ սկսվեցին պարթևների և Հռոմեական կայսրության միջև: Մ.թ.ա. 2-րդ դարից մինչև մ.թ. 53 թվականը տարածաշրջանը ղեկավարում էին ոչ բնիկ կառավարիչները» (էջ 20):

11. Նշելով Իրանում Պարթևական հարստության անկման և Սասանյանների՝ իշխանության գալու մասին հեղինակներն ակնհայտորեն դարձյալ միտումնավոր լռում են մ.թ. 52/65-428 թթ. հայոց թագավորության գոյության մասին և դրա փոխարեն ստելով նշում, որ Այրարատյան նահանգն այդ շրջանում մոտ 200 տարի իբր մնացել էր Սասանյան

յան տիրապետության ներքո. «226 թվականին Պարթևական կայսրությունն անկում ապրեց, և Իրանում գերիշխող դիրք հաստատեց Սասանյան կայսրությունը: Կարսի շրջանը՝ Արարատի մարզ անվամբ, մոտ 200 տարի շարունակ մնաց Սասանյանների տիրապետության տակ» (էջ 20):

12. Կամսարական իշխանական տոհմի և Տրդատ Գ արքայի մասին հեղինակներն այնպես են նյութը ներկայացրել, որ անտեղյակ մեկը ոչ մի կերպ չի կարող գլխի ընկնել, թե խոսքը հայ իշխանական տոհմի և հայոց արքայի մասին է. «Կամսարականների տիրապետությունը հին քաղաքում հաստատվեց, երբ Տրդատ Գ-ն, որը 301 թ. քրիստոնեություն ընդունեց, Արփաչայի և Կազիզմանի շրջակայքի տարածքը շնորհեց իր ազգականին՝ Արշավիր Կամսարականին: Վերջինիս հետ թագավորը հանդիպել էր դեպի Իրան արշավանքի ժամանակ, և միասին մկրտվել էին սբ. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից 311 թվականին» (էջ 20):

13. Պատմական իրականության հետ որևէ առնչություն չունի «Կամսարականների արքայատոհմը Բագարանը (Քիլիթթաշը) դարձրեց Անիի մայրաքաղաք. նրանք գերադասեցին տեղավորվել ներքին ամրոցի ներսում» (էջ 20) ձևակերպումը, քանի որ Կամսարականներն արքայատոհմ չէին, և 9-րդ դարի վերջին Բագրատունիներն էին Բագարանը մայրաքաղաք հռչակել:

14. Խոսելով 4-րդ դարի պարսկա-բյուզանդական հակամարտության հետևանքների մասին՝ հեղինակները նշում են, որ «Էրզրումը, Երզնկան, Թուրքիան, Էլազիգը, Գիարբեքիրը, Մարդինը և դրանց շրջակայքն անցան բյուզանդացիների տիրապետության տակ, իսկ Արևելքի առավել մեծ և պտղաբեր հատվածը, ինչպես նաև Կարսի շրջանը բռնակցվեցին Սասանյաններին» (էջ 20)՝ առանց ընթերցողին պարզ դարձնելու, թե այդ ո՞ր երկիրն էր, որ փաստացի մասնատվեց հիշյալ երկու տերությունների միջև:

15. Հայաստան երկրի անունը չի պարզում նաև նախորդ պարբերության շարունակությունը, որտեղ նշված է. «Այսպիսով, տարածաշրջանում ավարտվեց Արշակունիների տիրապետությունը, և այդ ժամանակից ի վեր այն կառավարվեց սասանյան մարզպանների կամ բյուզանդական հրամանատարների կողմից» (էջ 24):

16. Խոսելով Մամիկոնյան, Կամսարական և Բագրատունի իշխանական տոհմերի՝ պարսիկների, ապա նաև արաբների դեմ մղված պայքարի մասին՝ հեղինակները ոչ մի տեղ չեն նշել՝ այս իշխանական տները վերջապես ի՞նչ ազգի ներկայացուցիչներ էին և ո՞ր երկրի ու ազգի ազատության համար էին կռվում ու նահատակվում (էջ 24-25):

17. Գրքի 39-56-րդ էջերը հեղինակները նվիրել են զանազան պատմիչների, աշխարհագրագետների, դիվանագետների, ճանապարհորդների՝ Անիի

մասին թողած հիշատակությունների՝ ըստ ժամանակագրության առանձին քաղվածքների ներկայացմանը: Սակայն այս շարքը 5-րդ դարի հայ պատմիչներ Ղազար Փարպեցուց և Եղիշեից սկսելու փոխարեն, որոնք առաջինն են հիշատակում Անին, սկսել են 10-րդ դարի արաբ աշխարհագրագետ Իբն Հաուկալից, որն ընդհանրապես որևէ հիշատակություն չունի Անիի մասին. «Բավական ուշագրավ է Իբն Հաուկալի՝ 10-րդ դարի աշխարհագրագետի աշխարհահռչակ գիրքը՝ «10-րդ դարի իսլամական աշխարհագրությունը», որը պատմում է Կովկասի, Արևելյան Անատոլիայի, Իրանի և Միջագետքի առևտրային աշխույժ քաղաքների մասին, սակայն որոշ պատճառներով հեղինակը հնարավորություն չի ունեցել այցելել Անի կամ իր գրքում տեղեկություններ չի գետնելել նրա մասին: Իբն Հաուկալի՝ 10-րդ դարի երկրորդ կեսին գրված գրքում Անիի մասին տեղեկության բացակայությունն ակնհայտորեն մեծ բացթողում է գիտության պատմության մեջ» (էջ 40): Մեկը հարցնող լինի, եթե այս արաբ հեղինակն ընդհանրապես Անին չի հիշատակում, ապա խնդրո՞ւ տեսանկյունից սրա էլ ի՞նչն է «Բավական ուշագրավ»:

Բաժնում ներկայացված մյուս պատմիչների շարքում էլ ակնհայտորեն նախապատվությունը տրված է արաբ, թուրք կամ օտարազգի հեղինակներին (*Իբն-ու-Ասիր, Կադի Բուրհանեդդին Աբու-Նասր, Յակուտ ալ Համավի, Վիլհելմ դե Ռուբրուք, նեստորական քահանաներ Սավմա և Մարկոս, Գրեգորի Աբուլ Ֆարակ, Համդուլլահ ալ Մուսթեֆի Ղազվինի, Ռույ Գոնսալես դե Կրավիլյո, Էվիյա Չելեբի, Գամելլի Կարրեի, սրբ Ռոբերտ Կեր Փորթեր, Ուիլյամ Ջոն Համիթոն և Լորդ Կինրոս*), իսկ հայ պատմիչներից՝ միայն Կիրակոս Գանձակեցուն, բայց, օրինակ, մոռացության է մատնված Անիի մասին ամենից շատ վկայություններ թողած և ծնունդով էլ անեցի պատմիչ Մամվել Անեցին:

18. Հպանցիկ մի քանի կառույցներ հիշելուց հետո հեղինակները նշել են, որ ևս մի քանի եկեղեցիներ էլ գտնվում են ռուսական կողմում. «Ճանապարհով դեպի ներքև կան նաև ավերված կամուրջ, միանավ մի քանի եկեղեցիներ, որոնք ռուսական կողմում են» (էջ 55): Հետաքրքիր է՝ ի՞նչ ռուսական կողմի մասին են նշել հեղինակները, երբ այն վերացել է 1917 թ.-ից, իսկ 1991 թ.-ից անցյալի «ռուսական կողմը» Հայաստանի Հանրապետությունն է, որի մասին փաստորեն տեղյակ չեն:

19. Հայկական ճարտարապետությունը չասելու համար հեղինակներն անվերջ շրջանառում են «արևելյան ճարտարապետություն» ձևակերպումը՝ առավելագույնը նշելով՝ իբր «Հայաստանը կարծես արևելյան և արևմտյան ճարտարապետության կատալիզատոր լինի» (էջ 56):

20. Անիական ճարտարապետությունն ամեն կերպ ոչ թե գուտ հայկական, այլ ինչ-որ տարածա-

շրջանային լողոված երևույթ ներկայացնելու միտումով հեղինակները նշել են, որ իբր Մառի «պեղումները բացահայտեցին նաև իրանական, վրացական, բյուզանդական, թուրքական և արաբական մշակույթների փոխադարձ ներգործության մասին, որոնք իրենց անդրադարձն են գտել Անիի մշակութային շինություններում: Բացի այդ՝ Անին միայն հայկական ճարտարապետության ազդեցությանը չէ, որ ենթարկվել է. քաղաքն ավելի շուտ վրացական, թուրք-իսլամական, իրանական և բյուզանդական քաղաքակրթությունների մշակութային յուրատեսակ խճանկար էր» (էջ 63, 66):

21. Հայտնաբերված միջնադարյան բաղնիքներն առանց որևէ հիմքի համարվել են սելջուկյան. «Ավերակներում սելջուկյան մեկական մեծ և փոքր բաղնիք է հայտնաբերվել. դրանց մասին մանրամասն տեղեկությունները հրապարակվել են» (էջ 68):

22. Գրքի հեղինակները մի դեպքում Անիի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու՝ կիսով չափ քանդվելը վերագրում են 1988 թ. երկրաշարժին (էջ 69. ի դեպ, երկրաշարժի տարեթիվը սխալմամբ նշել են 1989, այն կրկնվում է նաև 92-րդ և 128-րդ էջերում: Բացի այդ՝ կոչել են Երևանի երկրաշարժ, մինչդեռ այն հայտնի է էպիկենտրոնի՝ Սպիտակի անվամբ), իսկ մեկ այլ դեպքում նշել են, որ եկեղեցին փլուզվել է 1957 թ. փոթորկից (էջ 128): Մինչդեռ իրականում եկեղեցին փլուզվել է հիմնաշարի հատվածում թե՛ ներքուստ և թե՛ արտաքուստ երեսապատի քարերի հափշտակման և կառույցը սոսկ կրաշաղախ միջուկի հույսին թողնելու պատճառով: Ի դեպ, այդ նույն ձևով 2007 թ. փլուզվեց Սրենի տաճարի հարավային ճակատը, իսկ մյուս ճակատները ևս միևնույն վտանգի առջև են կանգնած:

23. Գրականության մեջ Պարոնի կամ Պահլավունյաց անվամբ հայտնի իշխանական ապարանքը գրքի հեղինակներն առանց այլևայլության վերագրել են սելջուկներին («Սելջուկյան պալատի պեղումների ժամանակ գլխավոր դարպասի ներսում հայտնաբերվել են պարսպին պատկանող հախճաասալիկներ, որոնք շատ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Անատոլիայում սելջուկյան ժամանակահատվածի ճարտարապետական լուծումների մասին: Կասկածից վեր է, որ դրանք շատ գեղեցիկ ձևով կցված են եղել պալատի պատերին» էջ 70): Այստեղ հարկ է նկատել, որ խճասալիկային կցումներով զարդաքանդակ շքամուտքերը 13-րդ դարի առաջին տասնամյակների՝ առավել հատկանշական լուծումներից են, որոնք հանդիպում են Սշկավանքի, Հառիճի, Մաղմուսավանքի, Բարձրաքաշի, Մակարավանքի, Նոր Վարազավանքի և բազմաթիվ այլ հոգևոր կենտրոնների եկեղեցիներում կամ զավիթներում (ի դեպ, չի բացառվում, որ այս ապարանքը ևս կառուցած լինի հենց անեցի ճարտարապետ Գազանը, որը 1237 թ. նույնպիսի

լուծումներով կերտել էր Նոր Վարագավանքի շքանուտքը, կամ հայ ճարտարապետների նույն դպրոցի ներկայացուցիչներից մեկ ուրիշը): Նաև հենց Անիում գտնվող և թերևս նույն ճարտարապետի կողմից կառուցված Սարգսի ապարանքից հայտնաբերված նմանատիպ զարդաքանդակներում առկա են նաև հայերեն արձանագրությամբ նմուշներ, որոնք դարձյալ վկայում են ապարանքի՝ հայաշեն լինելու մասին: Այս ամենից զատ՝ պարզից պարզ է, որ 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներում (մի ժամանակաշրջան, երբ սելջուկյան ներկայությունն ու առավել ևս նրանց շինարարական գործունեությունն աննշմար էին) նոր ու շքեղ եկեղեցիներ հիմնադրած հայ իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչները բնականաբար կառուցել են նաև իրենց ապարանքները:

Պարոնի պալատի մասին, որպես սելջուկյան ապարանք, խոսվում է նաև գրքի 92-94-րդ էջերում՝ հատուկ այս հուշարձանին նվիրված բաժնում:

24. Պարիսպներում առկա բոլոր դարպասները (դռները) իրենց բուն՝ պատմական կամ մասնագիտական գրականության մեջ վաղուց ամրագրված անուններով (Իգաձորի, Կարուց, Ավագ, Նոր Դվն կամ Շախմատաշար, Գայլաձորի, Առյուծի, Բեխենց, Սանդղաշար, Բագրատ Արքայունու կամ Սարգիս Ծիլենցի, Հին Դվն կամ Երևանի, Միջնաբերդի ստորոտի և Ծաղկոցաձորի) կոչելու փոխարեն ներկայացվել են նորերս հորինված բուրբերեն ինչ-որ տարբերակներով. «Առավել հաճախակի օգտագործվող դռներն են Արսանլիի, Կարսի, Սարնիչլի դարպասները: Արսանլիի դարպասի մոտակա աշտարակի վրա սուլթան Ալի-Արսլանի կողմից քաղաքի նվաճման մասին պատմող արձանագրությունն է: Դեպի արևելք են տեղակայված Աջեմաղըրը, Մըղմըղ Դերեսի և Բաղսեկիսի դռները: Արևմուտքում է գտնվում Օղրունի դուռը՝ Կարսի դռան մոտակայքում» (էջ 73, 77):

25. Գրքի 79-րդ էջը սկսվում է բաժնի արտառոց վերնագրով՝ «Քաղաքի վերածնունդն օսմանյան սուլթան Աբդուլ Մեջիդի կառավարման տարիներին»: Ընդ որում, ինչպես պարզվում է սույն վերնագրի ներքո զետեղված շարադրանքից, հեղինակներն այսպես են վերնագրել սոսկ Աբդուլ Մեջիդ սուլթանի (1839-1861 թթ.) Անիի նկատմամբ ունեցած, սակայն բնավ չիրագործած ինչ-ինչ ծրագրերի պատճառով:

26. Արքունի եկեղեցին կառուցվել է ոչ թե 7-րդ, այլ 10-11-րդ դարերի սահմանագլխին (էջ 83):

27. Առաքելոց եկեղեցու մասին խոսվում է՝ անվերջ շեշտելով նրա կրած իբր սելջուկյան ազդեցությունը, ընդ որում, առանց զանազանելու զավիթը եկեղեցուց և, առավել տարօրինակ է, անիական պաշտամունքային ճարտարապետության այս գոհարը համարելով իջևանատուն. «Եկեղեցում (իջևանատանը) պեղումներ են կատարվել Ն. Մառի

կողմից 1909 թ.: ...պարզ դարձավ, որ այն վերակառուցվել է, և իսլամական հետագա տարիներին մի քանի լրացուցիչ շինություններ են ավելացվել: Եկեղեցին ունի քառակուսի հորինվածք: Ներսում դրա հատակագիծը կարծես երեքնուկի տերևի տեսք ունենա: Խաչի թևերը միջնամասում ավելի են խորանում, իսկ դրանց վրա գմբեթն է, այն դեպքում, երբ թևերի ծայրերին կիսագմբեթներ են: Յուրաքանչյուր անկյունում առկա է ավանդատուն: Շինությունն ունի հաղորդակցող դռներ, որոնք բացվում են դեպի կից մատուռներ կամ այլ հատվածներ: Այդ իսկ պատճառով է այս շինությունը նաև անվանվում իջևանատուն: Սելջուկյան ոճի երկրաչափական զարդանախշերը դռան եզրամասերում բարձր որակի և ճաշակի գրավական են: Գմբեթի կողքերի շթաքարե առաստաղի քարե զարդանախշերը, սլաքածն ավարտով դռները և երկու կողմերի եռանկյունաձև որմնախորշերը հաստատում են այն գաղափարը, որ սելջուկյան մշակույթը և արվեստը մեծապես ազդեցություն են ունեցել հետագայում համարված շինությունների վրա» (էջ 96):

28. Ներկայացնելով Անիի այն հուշարձանը, որը որոշ պայմանականությամբ համարվում է Ատրուշան, գրքի հեղինակները թվագրում են մ.թ.ա. 5-4 դդ.-ով և եզրահանգում, որ այն կարող էր կառուցված լինել պարսիկների կողմից: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ հեղինակներն Անիի շինություններից ի գործ են հայկական համարելու միայն քրիստոնեական դավանանքի ակնհայտ դրոշմը կրող հուշարձանները, իսկ նախաքրիստոնեականները՝ ոչ: Մինչդեռ նշված դարերում Հայաստանը կառավարում էր Երվանդունիների հայկական արքայական հարստությունը, և հասկանալի է, որ նաև նշյալ ժամանակներում հայերն ունեին իրենց պաշտամունքային կառույցները, սակայն խնդրո առարկա գրքի հեղինակները, կարելի է ասել, հանգել են ահա այսպիսի անհեթեթ հետևության. «Ատրուշանը (Ատեզեղեղ) բնորոշում է Անիի բազմամշակութային մթնոլորտը...: Զրադաշտականներից՝ պարթևներից, պարսիկներից և սասանյաններից ժառանգություն մնացած ատրուշանը՝ որպես հին կրոնի համար երկրպագության վայր, պետք է որ կառուցված լինի մ.թ.ա. 5-4-րդ դարերում պարսիկների կողմից: Ստացվում է, որ տաճարն Անիի ամենահին սրբավայր շինություններից է: Նմանատիպ ատրուշաններ հայտնաբերվել են նաև Իրանում և Ադրբեջանում» (էջ 96-97):

29. Մայր տաճարի առնչությամբ հեղինակները նշել են. «Մայր տաճարը, որը սելջուկյան ժամանակահատվածում հայտնի է Ֆեթիե մզկիթ անվամբ, քաղաքի գլխավոր հոգևոր շինություններից է: Հիմնադրումը ֆինանսավորել է Գագիկի կինը՝ Կատրամիդե թագուհին և 1001 թ. ավարտել հոյակերտ եկեղեցու շինարարությունը...» (էջ 97): Մինչդեռ իրականում այն ավարտվել է 1010 թ. (1001 թ. միայն

վերակալվել է դեռևս 989 թ. հիմնադրված, սակայն ընդհատված տաճարի շինարարությունը):

30. Բեխենց կամ Կուսանաց վանքի կառուցման վերաբերյալ հարկ չկար նշելու «Կարծիք կա, որ եկեղեցին կառուցվել է 13-րդ դարում Տիգրան Հոնենցի կողմից» (էջ 114), քանի որ նրանից ոչ հեռու գտնվող Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ կամ Տիգրան Հոնենց անվամբ հայտնի եկեղեցու՝ 1215 թ. շինարարական արձանագրության մեջ արդեն իսկ հիշված է Բեխենց վանքն իշխան Տիգրան Հոնենցի կողմից կառուցված լինելու մասին:

31. Սբ. Փրկիչ եկեղեցու մասին նշվել է. այստեղ «...1291 թ. իլխանները կառուցել են ժամատուն» (էջ 128): Իրականում ոչ թե իլխանները և ոչ թե ժամատուն, այլ Շերամի որդի Մխիթարը նշյալ թվականին զանգակատուն է կառուցել: Բացի այս՝ 1131 թ. կործանված և 1193 թ. վերականգնված եկեղեցու զմբեթի վերաշինումը թյուրիմացաբար վերագրվել է 1342 թ., մինչդեռ նշյալ թվականին տեղի է ունեցել արդեն իսկ գոյություն ունեցող զմբեթի նորոգությունը, ընդ որում, բնավ ոչ Վասիլ ճարտարապետի ձեռքով (այս անունը վիմագրի սխալաշատ վերծանության արդյունք է):

32. Պայմանականորեն «վրացական» կոչվող եկեղեցու (ըստ ամենայնի, սա հայ քաղկեդոնական համայնքին պատկանող կառույց էր) առթիվ նշվել է, որ հարավային պատը փլվել է 1840 թ. (էջ 128), սակայն 1900-1904 թթ. միջակայքում կատարված լուսանկարներում այն դեռևս կանգուն էր: Ընդ որում, կառույցի երկարակեցությունն ապահովելու նկատառումներով 1904 թ. Ն. Մառի գլխավորությամբ կատարվել էին մասնակի վերականգնման և

ամրակայման աշխատանքներ, ուստի եկեղեցու հարավային որմը փլուզվել է շատ ավելի ուշ, ամենայն հավանականությամբ, այնպես, ինչպես Սբ. Փրկիչ եկեղեցու կեսը, այսինքն՝ այստեղ երեսպատի սրբատաշ քարերը ևս հավշտակվել էին, իսկ որմը, սոսկ կրաշաղախ կմախքի վրա չդիմանալով, փլուզվել էր:

33. Անդրադառնալով Մանուչեի մզկիթին՝ հեղինակները շեշտել են. «Անատոլիայի իսլամական ժամանակաշրջանի ամենանշանավոր և հին մզկիթներից մեկն է...: Կառուցվել է մոտ 1071 և 1072 թթ. ամիրա Աբուլ Մանուչեի կողմից, որին սուլթան Ալփ-Արսլանն Անիի նվաճումից հետո կառավարիչ էր նշանակել: Մեկ այլ տեսակետի համաձայն՝ մզկիթը կառուցվել է այլ շինության հիմքի վրա, իսկ մինարեն ավելացվել է ավելի ուշ ժամանակահատվածում» (էջ 142): Այստեղ հարկ է նկատել, որ այս ամենահին մզկիթ կոչվածը պարզապես 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներում կառուցված աշխարհիկ կառույց է, որին հետագայում ընդամենը մինարե է կցվել, ուստի և այստեղ հնաշեն մզկիթ, որպես աղայիսին, գոյություն չունի, որ դեռ համարվեր Անատոլիայի ամենահիններից մեկը (այնպես, ինչպես ասենք Մայր տաճարն էլ միառժամանակ մզկիթի էր վերածվել, բայց շենքն ի սկզբանե մզկիթ չէր):

Սրանով ամփոփում ենք խնդրո առարկա գրքի գրախոսությունը: Պետք է խոստովանենք, որ այն, հակառակ տեղ գտած բազմաթիվ անճշտությունների, ամենեղ կամ միտումնավոր խեղաթյուրումների, այնուամենայնիվ, նախկին մի շարք հրատարակությունների համեմատ, շատ ավելի ճշմարտություններ է պարունակում:

ՀՈՒՇԵՐ

Արթուր Թամրազյան

Հիշողության պղպջակներ

Երկար տարիներ մտածում էի կիսվել իմ հիշողություններով մեր գյուղի պատմության որոշ էջերի, դեպքերի մասին, սակայն վստահ չէի, որ կարող եմ արժանի ձևով շարադրել զգացածս ու տեսածս: Բայց ահա մի դեպք ստիպեց ինձ, այնուամենայնիվ, փորձել:

Վերջերս պատահաբար իմացա, որ ավելի քան մեկ տարի առաջ՝ 2017 թ. սեպտեմբերին, Դոնի Ռոստովում վախճանվել է մեր համագյուղացի բժիշկ Իվան Օհանյանը: Այդպիսի մարդկանց սովորաբար անվանում են «մեծատառով մարդ»: Նա ռազմական վիրաբույժ էր, ուներ գնդապետի կոչում, երկար տարիներ աշխատել էր տարբեր երկրներում, որտեղ սովետական զորքերի հոսպիտալներ կային՝ Թուրքմենիայում, Ռումինիայում և Գերմանիայում: Ծառայության վերջին վայրը Դոնի Ռոստովն էր:

Գյուղում բոլորը նրան կոչում էին Դոկտոր Վանյա: Երբ արձակուրդի ժամանակ ընտանիքով գալիս էր գյուղ՝ ծնողներին տեսության, բոլոր բնակիչներն այցելում էին նրան, հատկապես՝ իրենց հիվանդությունները բուժելու: Նա ընդունում էր բոլորին, մեկ-մեկ զննում, դեղեր նշանակում, խորհուրդներ տալիս, հասնում բոլորի ցավին ու դարդին, ամոքում, բժշկում: Նրա օգնությանն էին դիմում նաև հարևան հայաբնակ Ղալակա և Ուշտալ (կնոջ ծննդավայրը) գյուղերի բնակիչները: Միրում էր մարդկանց, սիրում էր ծառայել նրանց, բուժել, ցավերին սպեղանի դնել. դա իր պարտքն էր համարում:

Դոկտոր Վանյան զավակներին էր փոխանցել իր մարդասիրությունն ու մասնագիտությունը: Երեք զավակներն էլ բժիշկներ էին, ինչպես նաև նրա երեք թոռները: Այո՛, նա մարդկությանը տվել է բժիշկների երկու սերունդ: Ցավալիվ այն է, որ նրա մահվան մասին հայկական մեր երեք գյուղերի բնակիչների մեծ մասը տեղյակ չէր, և թաղման արարողությանը ոչ մեկը չի մասնակցել: Դիշտ է, 1988 թ.-ից գյուղերը հայաթափ են, բնակչությունը ցրված է աշխարհով մեկ, բայց դա, ըստ իս, անբավարար արդարացում է:

Մեր գյուղը գտնվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայի նախալեռնային գոտում՝ ներկայիս Ադրբեջանի Իսմայիլիի շրջանում՝ Ղալակա և Ուշտալ գյուղերի արանքում: Այն երեք կողմից շրջապատված է ձորակներով, իսկ հյուսիսային կողմից՝ վեր բարձրացող բլրալանջերով:

Պատմական անունն Ագայիշեն է: Հարևան գյուղերը կոչում էին Նորշեն, իսկ պաշտոնական ա-

Տեսարան Ագայիշեն գյուղից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1984 թ.)

նունը Սուլթանբենդ էր: Ամենահին շենքը դպրոցն էր՝ կառուցված 1907 թ., որտեղ սովորել են մեր պապերը, ծնողները, ինչպես նաև՝ մենք:

Սարալանջին գտնվող գյուղը բաժանվում էր երկու՝ Երե (վերին) և Ներքե (ստորին) թաղերի: Մեր՝ Ներքե թաղի երեխաների հիմնական խաղատեղին ֆուտբոլի դաշտն էր, որը գտնվում էր գյուղի ծայրին՝ գերեզմանոցի հետևում: Վաղ գարուն էր: Օդում զգացվում էր դալար խոտի և փորվող հողի արբեցնող բուրմունքը:

Տղաներով վերադառնում էինք ֆուտբոլի դաշտից, երբ դեմ հանդիման դուրս եկավ գյուղի՝ հենց առաջին տանը ապրող Անգին տատին և դիմեց մեզ.

- Խոխե՛ք, օգու՛մ ու՛մ ծեգ հետ էքյո՛ւմ միջի անի՛մ:
- Անկի՛ն բի, միջին հի՞՞նչ ա, – հարցրինք մենք:
- Դե, Արթյունը էլ կավու՛չ, ես էլ մի՛նակ խաղողեն բաղը կարում չու՛մ պիհի՛մ: Վեր կյաք, քո՛մագ ինի՛ք, մի՛նտեղ պիհի՛նք, տա կոչվու՛մ ա միջի:

Մենք, իհարկե, անմիջապես խոստացանք գալ և օգնել: Հաջորդ օրը 10-12 հոգով անցանք աշխատանքի: Մոտ 2 ժամվա ընթացքում ամբողջ հողամասը փորված էր: Մեր արածից գոհ՝ սկսեցինք հրաժեշտ տալ Անգին տատիկին: Նա կտրականապես հրաժարվեց մեզ բաց թողնել առանց կերակրելու: Անակնկալի եկանք, չէինք պատրաստվում ներդրություն տալ ծեր կնոջը: Անգին տատին մեզ բացատրեց, որ միջի-ն ոչ միայն միասին աշխատելն է, այլև միասին սեղան նստելն ու ուտել-խմելը: Ծարահատյալ համաձայնեցինք և քաշվելով, իրար հրմշտելով, իրար հետևում թաքնվելով՝ բարձրացանք երկրորդ հարկ: Տունը մեծ էր, երկհարկանի: Առաջին հարկում ընդարձակ մառաններ էին, իսկ երկրորդ հարկը բնակելի մասն էր: Ընդհանրապես ամեն տեղ զգացվում էր

Տեսարաններ Ղալակա և Ուշտալ գյուղերից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1984 թ.)

հնության շունչը: Մեզ առանձնապես զարմացրեց մեղվափեթակների անսովոր ձևը: Դրանք կլոր-գլանաձև էին՝ հյուսված դալար շիվերից, դրսից ծեփով, կավահողով և կրով սպիտակեցված:

Երբ բարձրացանք երկրորդ հարկի ընդարձակ բաց պատշգամբը, տեսանք ճոխ ուտելիքներով բարձված սեղանը: Կերակուրներից հիշողությանս մեջ մնացել են խաշած հավերը և բրնձով ու ձվածեղով փլավը կամ, ինչպես գյուղում ասում էին, ճաշը: Մենք 6-8-րդ դասարանների երեխաներ էինք, ամաչում էինք օգտվել սեղանից: Անգին տատիկը բոլորիս հորդորում էր ուտել և մեր ախորժակը բացելու համար մի քիչ օղի լցրեց: Ջարմացած և վախվորած հրաժարվում էինք օդուց, սակայն նա բացատրեց, որ դա էլ է մտնում միջին արարողության մեջ, և որ պեսզի մեզ ոգևորի, ասաց՝ ինքն էլ է մեզ հետ խմելու:

– Յա՛, Անկի՛ն բի, կնանի՛քն էլ էն արաղ խմում, – զարմացած ու ցնցված բացականչեցինք մենք:

Մենք իսկապես չէինք տեսել, որ գյուղում կանայք օղի խմեին, հազվագյուտ դեպքերում խմում էին 1-2 բաժակ տնական քաղցր գինի: Անգին տատին բացատրեց, որ երբ ամուսինը ողջ էր, հյուրերի համար իրեն խնդրում էր օղի բերել: Ինքն էլ իջնում էր մառան, որտեղ տակառիկներում օղի և գինի կային: Բարակ խողովակով քաշում էր օղին և լցնում սավորի կամ կուլայի մեջ և ամեն անգամ քաշելիս ակամա մի կում օղի էր կուլ տալիս: Այդպես սովորեց օղի խմել:

Երբ դուրս եկանք փողոց, մեզ համակել էր մի անասելի, ես կասեի՝ գոռոզության հասնող հպարտություն. չէ՞ որ օգնել էինք մի ծեր կնոջ՝ Անգին տատիկին՝ Արթյուն պապի՝ Հարություն Օհանյանի կնոջը¹:

Իմանալով Հարություն պապի հերոսական անցյալի մասին՝ միշտ հարգանքով էինք վերաբերվում նրան: Համեստ ու հպարտ մարդ էր, հպարտ իր հերսական անցյալով և մանավանդ «դոկտոր Վանյա»-ի հայրը լինելու համար:

1 1918 թ. ամռանը, երբ թուրքերը մտնում են գյուղ, նրանց դեմ միակ կովոր Հարություն Օհանյանն էր հոր Ալահվերանի հետ: Նրանք թեկուզ չկարողացան երկար դիմադրել, բայց դա հնարավորություն տվեց անգեն բնակչությանը հեռանալ գյուղից և քաքնվել մոտակա անտառներում: Ալահվերան Օհանյանը գոհվեց, իսկ մարմինն ամփոփվեց հենց իր դիրքում՝ գյուղից դուրս՝ մեծ բերեճու տակ: Միայն 1976 թ., երբ վախճանվեց Հարություն Օհանյանը, Ալահվերան Օհանյանի ոսկորներն ու տապանաքարը տեղափոխվեցին գերեզմանոց՝ որդու մոտ:

Եվ այսօր ես մեր ժողովրդի անունից գլուխ եմ խոնարհում այդ ընտանիքի բոլոր անջեցյալների հիշատակի առաջ: Ասում են՝ մարդն ապրում է այնքան ժամանակ, ինչքան նրան հիշում են:

Ինչքան էլ ցրված լինենք, պետք է հիշենք մեր նախնիներին, նրանց գործերը: Թուրքերով շրջապատված գյուղերում նրանք ապրել են, արարել, բացել հայկական դպրոցներ, սերունդներ դաստիարակել:

Գյուղի հիշարժան հուշարձաններից էր 1908 թ. կառուցված ջրամբարը, որը գտնվում էր ներքևի ձորակում՝ Ներքե ճյուղ կոչվող վայրում: Վարպետները փակել էին քարանձավից բխող ակի առջևի մասը և խողովակով ջուրը հասցրել սրբատաշ քարերով կառուցված ջրամբար, որի ճակատին արձանագրված էր.

Յիշատակ Սա/նվէլի Թալա/րեանց(ի)՝, 1908 թ.:

Մեր գյուղի վերջին քահանան էր Աղասի Թամրազյանը, որին ասում էին Ըռըքալանց դերը: Շատ համեստ ու կրթված մարդ էր: Նրա մասին պատմում էին, որ շատ էր վախճնում շներից, դրա համար էլ քահանայական հանդերձանքի գրպաններում համարյա միշտ քարեր էր պահում պաշտպանվելու համար: Երբ գյուղի չարածճի երեխաները քարկո-

2 Գյուղի հարուստներից էր: Ուներ հարյուրյակների հասնող ոչխարի հոտեր: Ըստ որոշ տվյալների՝ տեղի ՀՅԴ կուսակցության անդամ էր և հենց նրանց առաջարկով էլ սեփական միջոցներով կառուցում է ջրամբարը՝ որպես նվեր հայրենի գյուղին: Երբ 1918 թ. թուրքական բանակը հայտնվում է մեր գյուղերում, նա բնակչության մի մասի հետ թողնում է գյուղը և տնից որոշ իրեր բարձելով եզները լծած սայլին՝ ընտանիքով շարժվում դեպի Բաքու: Ոչխարի հոտերը, իհարկե, մնում են թուրքերին: Շանապարհին եզները սատկում են, և նրանք ընտանիքով մի կերպ հասնում են Բաքու՝ համագյուղացի բարեկամի տուն: Քաղաքում ապրելը դժվար էր. սով, համաճարակ, թանկություն, պարենամթերք չկար: Մի խումբ մարդկանց հետ Մամվելը լաստանավով մեկնում է Աստրախան այնտեղից մթերք բերելու հույսով: Խորջինը թողնում է նավահանգստի սրահում՝ իրենց խմբի անդամներից մեկի մոտ, գնում է քաղաք՝ ինչ-որ հարցեր լուծելու: Այդ պահին քաղաքում խռովություն է սկսվում՝ կրակոցներ, փողոցային մարտեր, և լաստանավը շտապ հեռանում է ափից: Նրան ուղեկցողները վերադառնում են Բաքու և ընտանիքին հայտնում լուրը: Մամվելն ուշացել է նավից և մնացել Աստրախանում: Այդ օրվանից նրա մասին ոչ ոք ոչինչ չի իմանում: Որոշ ժամանակ անց նրա ընտանիքը վերադառնում է գյուղ: Ինչպես ասում են՝ մարդը գնաց, գործը մնաց: Նա անհետ կորավ, իսկ կառուցած ջրամբարը դարձել է մեր գյուղի այցետումը: Նրա սերունդներն այժմ ապրում են Կրասնոդարի երկրամասում:

Ազախչեն գյուղի դպրոցը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1984 թ.)

Ներքե ճյուր աղբյուրը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1984 թ.)

ծում էին շներին, գյուղացիները նախատում էին. «Հո Ըռըքալանց դերը չն՞ս»:

Ինչպես բոլոր հայկական գյուղերում, մեզ մոտ ևս մարդիկ ունեին ազգ և ազգանուն, որոնք հաճախ չէին նույնանում: Երբեմն ազգն էր ավելի հին, ազգանունը նորացվել էր կամ ճյուղավորվել, երբեմն՝ հակառակը: Օրինակ, Թամրազյանները կոչվում էին Ըռըքալանց: Հնուց եկած զրույց է. երկու եղբայրներ էին՝ Թամրազը և Առաքելը, երկուսն էլ արժանավոր մարդիկ, և որպեսզի երկուսի անունն էլ մնար, ազգը կոչում են Ըռըքալանց, իսկ ազգանունը՝ Թամրազյան: Նման պատմություններ կային բոլոր գերդաստաններում: Օհանյանները կոչվում էին Մեքյունց, Գանիեյանները՝ Բաղունց, Ավագյանների մի մասը՝ Ջահանց, մյուսը՝ Լյազգյունց, երրորդը՝ Ըկուփանց, իսկ չորրորդը՝ Քյոթանչուց, Մելքունյանները՝ Մնգըսարանց, Պետրոսյանները՝ Դլեչունց, Բաղդասարյանների մի մասը՝ Բդասանց, մյուս մասը՝ Աղունց, Աղյանները՝ Երամունց, Մանուչարյանները՝ Ամունց, Չաքարյանները՝ Վանես Պապունց, Հարությունյանների մի մասը՝ Լյազգյունց, մի մասը՝ Սվարանց, Շահնազարյանները՝ Հնձանց, Սարգսյանները՝ Ըզրաշանց: Կային նաև համընկնումներ. Ծատուրյաններին անվանում էին Ծտորանց, Թավարյաններին՝ Թվարանց, Այվագյաններին՝ Իվագանց:

1918 թ. թուրքերի հարձակման ժամանակ բնակչությունը հասցնում է փախչել մոտակա ձորերն ու անտառակները: Մի մասը թաքնվում է Կատվեն ծակ կոչված քարանձավում, որ գտնվում էր շատ դժվարանատելի մի ձորում: Թուրքերը գտնում են այդ թաքստոցը և փորձում ներս մտնել, սակայն անսպասելիորեն հրացանի կրակոց է լսվում քարանձավից, և սպանվում է ներս խցկվածներից մեկը: Կարծելով, թե թաքստոցում զինված հայեր կան, թուրքերը թողնում, հեռանում են: Կրակողն Ամունց Կուքին էր: Մանուչարյան Գրիգորը, որի մոտ էր միակ հրացանը՝ մի քանի փամփուշտով: Քարանձավից ոչ հեռու՝ Ըռչանուտ կոչվող վայրում (մեր գյուղում փշատերև եղևնուն անվանում էին *ռռչանե*), Աղասի քահանան մի ուրիշ խմբի հետ՝ մոտ 20-30 հոգի, փորձում է թաքնվել խիտ եղևնիներով շրջապատված ձորակում: Թուրքերը նրանց գտնում են և անհաջողություններից կատաղած՝ սկսում են դաժան նախճիրը և սպանում բոլորին: Ոչ մեկին չեն խնայում: Պատահաբար նկատում են, որ

մի ջահել հարս կենդանի է մնացել. մարմնով ծածկել էր 3-4 տարեկան մի աղջկա և սպանված ձևացել: Թուրքերը որոշում են չսպանել գեղեցկուհի հարսին և երեխայի հետ նրան հարևան Հաջաթամի թուրքական գյուղ են տանում: Այնտեղ Գաղիբ անունով մի թուրք ճանաչում է ջահել հարսին. իր հայ ընկերոջ՝ Մովսես Թամրազյանի կինն էր՝ Աստղիկը: Նրան հաջողվում է փրկել Աստղիկին³ և փոքրիկ Լուսինեին՝ թաքցնելով իր տանը: Երբ ավագակները հեռանում են, Գաղիբը լուր է ուղարկում Մովսեսին: Վերջինս կոտորածի օրը գյուղում չէր, աշխատում էր հարևան մոլոկանների Իվանովկա գյուղում: Մովսեսը կնոջն ու աղջկան ողջ ստանալուց հետո գնում է կոտորածի վայր, հավաքում բոլոր դիակները, բերում և թաղում է գյուղի գերեզմանոցում:

Գյուղի ներքևում հետաքրքիր մի աղբյուր կար՝ Շըլաղը: Կազդուրիչ ջուր ուներ, որով լվացվելիս մաշկն ազատվում էր տարբեր վերքերից ու պզուկներից: Աղբյուրը պատից ծորում էր երկաթյա խողովակով և լցվում ավազանի մեջ: Ջրավազանը հսկա կաղնու բուն էր՝ 3-4 մետր երկարությամբ, փոված գետնին, միջուկը հանված, ուներ մոտ կես մետր խորություն: Ամռան շոգ օրերին լողալու-գովանալու միակ վայրն էր մեզ՝ տղաներիս համար: Դպրոցական տարիներին անգամ ոտանավոր էի գրել.

Գյուղից դուրս՝ ձորի մեջ,
Կա մի աղբյուր սառնորակ,
Որ կառուցել են մեր նախնիները
Իրենց շնորհքով բարձրորակ:

Շարունակությունը չեմ հիշում, բայց ասելիքն այն էր, որ երբ ջուրը թափվում է ջրավազանի մեջ, առաջանում են պղպջակներ, որոնք ջրի մակերևույթով սահում են, հեռանում և կորչում: Այն ժամանակ ես դա համեմատում էի մատաղ սերունդների հետ, որոնք մեծանում, գյուղից հեռանում ու էլ չեն վերադառնում: Իսկ հիմա այդ պղպջակների մեջ տեսնում եմ մեր գյուղի ողջ բնակչությանը, որ 1988 թ. դեկտեմբերի 6-ին ցրվեց աշխարհով մեկ և տարբալուծվեց մարդկության քառսում: Շատերի գտնվելու վայրն այլևս չգիտենք:

3 Հետագայում դառնում է 6 երեխաների մայր, բազմաթիվ թոռների ու ծոռների տատիկ: Նրա սերունդներն այսօր ցրված են աշխարհի տարբեր վայրերում՝ Հայաստանում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում՝ Չեյաբինսկում, Կրասնոդարի երկրամասում:

Վլադիկերան Օհանյանի տապանաքարը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1986 թ.)

Ասում են՝ երբ մարդը մահանում է, նրա հոգին թևում է դեպի նրա ծննդավայրը: Գուցե այն կյանքում կգտնենք իրար, կլինենք նորից միասին մենք՝ հայկական հինավուրց աշխարհի ազայիշենցիներս...

Մեր տունը շտեղ ա

1918 թ., երբ թուրքերը սկսում են մեր շրջանի 24 հայկական գյուղերի բնակչության կոտորածը, հայության մի մասը հուսահատ ճիգեր է թափում պաշտպանվելու, մյուս մասը թաքնվում է ձորերում ու անտառներում, իսկ մի սովոր հատված էլ գաղթում է Բաքու, այնտեղից էլ՝ Հյուսիսային Կովկաս: Նույն բախտին է արժանանում նաև մեր երեք՝ Ղալակա, Ազայիշեն և Ուշտալ գյուղերի ժողովուրդը:

Վլադիկավկազ քաղաքում տեղահանվածների հետ մտերմանում է հայ մի երիտասարդ, որն Արևմտյան Հայաստանից էր: 1915 թ. նրա ընտանիքը գոհ էր դարձել Մեծ եղեռնին, և մեծ գերդաստանից միայն ինքն էր փրկվել: Ծակատագիրը նրան հասցրել էր Վլադիկավկազ: Այստեղ որոշ ժամանակ անց նա ամուսնանում է ղալակացի մի աղջկա հետ, ապա Կովկասում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո նոր ընտանիքի հետ տեղափոխվում է Ղալակա:

Գյուղում նրան բոլորը Խաչո էին կոչում: Խոսում էր արևմտահայերենով, իսկ քանի որ մեր գյուղերում դժվար էին ընկալում այն, նրան սկսեցին կոչել քուրդ Խաչո կամ գյալմա (եկվոր) Խաչո: Ծննդավայր և գերդաստան կորցրած մարդը, իհարկե, նեղվում էր այդ մականունից, բայց նա պարտք ուներ իր կորցրածի հանդեպ. ողջ ուժերը լարելով՝ սկսեց ապրել ու արարել:

Խաչոն տուն սարքեց, զավակներ ու թոռներ ունեցավ և տասնամյակներ անց մահկանացուն կնքեց՝ շրջապատված գերդաստանով, պարտքը կատարած, ի հեճուկս թուրքի՝ կորցրած գերդաստանի տեղը նորը ստեղծելով: Խաչոյի աղջիկը՝ Միրանը, մեր գյուղի հարս էր: Ամուսնու հետ ուս տված՝ աշխատում էին: Նոր տուն կառուցեցին, զավակներ ունեցան, մի խոսքով՝ ապրում էին բոլորի նման:

70 տարի անց մեր գյուղերի գլխին նորից սև ամպեր կուտակվեցին. 1988 թ. փետրվարին՝ Մումգալիքյան դեպքերից հետո, մեր բնականոն կյանքը խաթարվեց: Հետևանքը... 1988-ի դեկտեմբերի 6-ին հայկական երեք գյուղերը՝ Ղալական, Ազայիշենը և

Ուշտալը, տեղահանվեցին: Դեկտեմբերի 7-ի առավոտյան մեր խղճուկ բեռներով մենք արդեն Հայաստանում էինք՝ սահմանի վրա: Մի քանի ժամից Սպիտակի երկրաշարժի լուրը ցնցեց աշխարհը, իսկ մեզ՝ նաև մեկ այլ լուր. սկսեցինք կոչվել փախստականներ:

Մի քանի օր անց մեր երեք գյուղերի բնակչության մեծամասնությունը հաստատվեց Վարդենիսի շրջանի նախկին Կոշաբուլաղ (ներկայիս Շատշրեք) գյուղում: Տեղացի հայերը մեզ լավ ընդունեցին, սկսեցին օգնել, բայց կային այնպիսիք, որոնք, Ղարաբաղյան բարբառը չհասկանալով, մեր նիստուկացի էությունը չընկալելով, սկսեցին մեզ անվանել «շուռ տված հայեր»: Դրանից շատ էինք նեղվում, իսկ Խաչոյի աղջիկ Միրանը տարիներով հոգում կուտակած դառնությունը դուրս թափեց.

– Ժողովուրդ, հիմա երբ ձեզ ասում են փախստական կամ շուռ տված, հասկանում եք՝ ի՞նչ էր զգում իմ հայրը, երբ բոլորդ նրան համարում էիք «գյալմա»:

Ժողովուրդը լուռ էր: Նա, իհարկե, դա չարությունից չասաց. պատճառը բոլորիս հոգեվիճակն էր...

Միրանը գոհ էր ճակատագրից, որ անվնաս տեղ ենք հասել, մի կերպ տեղավորվել, բայց նա երջանիկ կլինեք այն ժամանակ, երբ որդին բանակից տուն վերադառնար: Իսկ որդին՝ Միշան, արդեն ծառայությունն ավարտել, բռնել էր տունդարձի ճանապարհը: Երկու տարի տանը չէր եղել: Ծառայության ավարտին դեռ ժամանակ կար, բայց դեկտեմբերի 8-ին հրամանատարը կանչում է ու ասում. «Հայաստանում երկրաշարժ է, դու ազատվում ես, գնա՛, քո ժողովրդին մի բանով օգտակար եղիր»:

Միշան արդեն մոտենում էր հայրենի գյուղին: Ծանապարհին որերորդ անգամ պատկերացնում էր, թե ինչպես է մտնելու տուն, գրկելու ծնողներին, քրոջն ու եղբորը: Բանակ ճանապարհելիս ամբողջ գյուղը հավաքվել էր նրանց տանը: Մեր սովորությանը «պրոփոդ» էր: Հիմա, երբ վերադառնա, էլի ծնողները ճոխ սեղան են բացելու, և ամբողջ գյուղը հավաքվելու է աչքալուսանքի՝ «վստրեչայի»:

Ահա և հայրենի գյուղը: Միշան իջնում է ավտոբուսից, բայց զարմանալի՛ բան... ռուս զինվորները փակել են ճանապարհը և չեն թողնում՝ մտնի գյուղ: Նա երկար-բարակ բացատրում է նրանց, որ ինքը բանակից տուն է վերադարձել, ինչո՞ւ չի կարող իրենց գյուղ մտնել, իսկ զինվորները կարճ ու կտրուկ պատասխանում են.

– Жители села уехали. Никого нет. Село пустое.

Միշան ցնցված էր. հայրենի գյուղ վերադառնալու՝ երկու տարի փայփայած երազանքը հօդս է ցնդում: Հայրենական հարկից հեռու, հարազատների կարոտից խեղդվող սրտով երկու տարի օրերը հաշվելով գաս ու կանգնես գյուղիդ շեմին... ու թեզ ասեն՝ Село пустое...

Խենթանալ կարելի է... Շուտով իրավիճակը պարզվում է, և Միշան ռուս զինվորի ուղեկցությամբ մտնում է դատարկված ու լքված գյուղ: Ամենուր բաց դարպասներ են, կրկնահան բաց դռներ: Առաջինը նրան դիմավորում է դպրոցը, որի պատերի

ներքո փոքրիկ Միքայելը հայոց այբուբենը, հայոց լեզուն ու պատմությունն է սովորել:

Մտնում է հայրենի տան բակը: Քա՛ր լռություն: Կիսաբաց դռնից մտում է տուն: Թալանված էր, իսկ ինչ չեն հասցրել տանել, ցաքուցրիվ թափված էր բակում: Հուզմունքից խեղդվում էր, մի տեսակ քարացել-ապշել էր անսպասելի տեսարանից... Միտքը տենդագին ելք էր փնտրում իրավիճակից, նախ փնտրել ծնողներին, բայց ինչպե՞ս, որտե՞ղ...

«Մեր տոնը շտե՞ղ ա», – այս հարցը շաղափի պես ծակում էր ուղեղը, իսկ երբեմնի շեն ու կյանքով լեցուն հայրենական տունը՝ անմարդ ու թալանված, ասես հանդիմանում էր նրան՝ ո՞ր էիր, էդ զինվոր լինելդ ո՞ւմ էր պետք, որ չէիր կարողանալու օգնության ձեռք մեկնել հարազատներիդ, տանդ ու գյուղիդ...

Հայրենի օջախի հետ հանդիպումը և հրաժեշտը կարճատև էին: Գեկտեմբերյան կարճ և ցուրտ օրը մթնում էր, բայց Միշան իր պարտքն է համարում այցելել նաև գյուղի գերեզմանատուն: Շարժվում է դեպի Ագրի դայունց թումբը, որտեղից երևում էր դիմացի լանջին փռված ամբողջ գերեզմանատունը: Փա՛ռք Աստծո, այն դեռ չէին պղծել...

Հասնելով գյուղամեջ՝ ինքն էլ չիմանալով, թե ինչու, սկսում է ճանապարհին հանդիպած բոլոր դարպասները փակել: Հարևան գյուղում ապրող ծանոթ լեզգին Միշային տանում է Ուշտալի չղում գտնվող իր տուն, իսկ առավոտյան ավտոբուսով ճանապարհում Բաքու, որտեղից էլ նա գնացքով հասնում է Հայաստան: Շուտով գյալմա Խաչոյի փախստական թոռը հայտնվում է փախստական ծնողների և համագյուղացիների շրջապատում:

Կյանքը կամաց-կամաց մտնում էր հունի մեջ: Արդեն մի քանի շաբաթ է՝ Շատջրեքում ենք. մարդիկ հարմարվում են Վարդենիսի ցրտաշունչ ձմռանը: Հունվար ամիսն է, ցուրտ, բայց արևոտ մի օր: Գյուղի կենտրոնում էի: Մառցակալած ճանապարհով մի տաքսի զգուշորեն կանգ առավ, և միջից դուրս եկավ ուղևորը՝ պայուսակը ձեռքին: Շվարած շուրջն է նայում: Մեր հայացքները հանդիպեցին: Ճանաչեցինք իրար: Հայրենի գյուղից իմ մանկության ընկեր Յուրիկն է: Փաթաթվեցինք. լաց, ծիծաղ, ուրախություն իրար են խառնվել: Երկար ժամանակ չէինք տեսել: Նա Ռուսաստանում էր ապրում և հիմա ծիծաղի ու արցունքների միջից աղերսող հայացքով հարցնում է.

– Մեր տոնը շտե՞ղ ա...

Հարցն ինձ ցնցեց:

– Դյո՞ւզ ըմ եկալ, մաման-պապան շտե՞ղ ըմ:

Ես նրան առաջնորդեցի իրենց տուն: Դեռ տղեկ էր, երբ երագում էր ֆուտբոլիստ դառնալ և 8-րդ դասարանն ավարտելուց հետո երագանքի հետևից գնաց Երևան, ընդունվեց ֆուտբոլի մարզադպրոց: Բայց մանկության երագանքն իրականություն չդարձավ... Մինչև տուն հասնելը հասցրեց պատմել, հեռակա սովորում է ինստիտուտում, աշխատում է և խաղում իրենց գործարանի ֆուտբոլի ակումբում:

Ծնողների ուրախությանը չափ չկար, և, ինչպես ընդունված էր մեր գյուղերում, իսկույն սեղան բա-

ցեցին: Քիչ անց, երբ ցանկացա հեռանալ, որ նրանք հանգիստ վայելեն իրենց ուրախությունը, Յուրան չթողեց: Երևի իմ ներկայությամբ իրեն ավելի վստահ զգալով՝ ծնողներին ասաց, որ սիրում է մի աղջկա և ուզում է ամուսնանալ, բայց աղջկա ծնողները պատրաստվում են մեկնել ԱՄՆ: Եթե ամուսնանան, ինքն էլ նրանց հետ կմեկնի Ամերիկա: Այս ամենը շուտասելուկի նման վրա տվեց ու լռեց: Ծնողները շվարել էին. իրենք՝ փախստական, ո՞վ գիտի՝ վաղը-մյուս օրը ի՞նչ է իրենց սպասվում, իսկ ավագ որդին եկել ու ասում է, որ ուզում է տեղափոխվել Ամերիկա:

Մի քանի օրից Յուրան գնաց Ռուսաստան: Զգիտեմ՝ ինչու նա չամուսնացավ այդ աղջկա հետ: Մնաց ամուրի: Տարիներ անց գոհվեց ավտովթարից: Շատ երիտասարդ էր: Մտածում եմ՝ գուցե այդպես չլինեք, եթե ժամանակին ամուսնանար և տեղափոխվեք Ամերիկա:

Անցան տարիներ: Բայց ամեն անգամ մանկության ընկերոջս՝ Յուրիկին հիշելիս, չգիտեմ ինչու, դիմացս նրա՝ միշտ նույն աղերսող հայացքն է հառնում, որ կարծես մեր բոլոր գյուղացիների անունից հարցնում է.

– Մեր տոնը շտե՞ղ ա...

Կարոտ

Մեր գյուղը՝ Ագալիչենը, ինչպես նախորդ հատվածում հիշատակեցինք, բաժանված էր երկու թաղամասի՝ Վերին (երե) և Ներքին (ներքե), իսկ նրա ամբողջ երկարությամբ ձգվում էր գլխավոր փողոցը, որն ասես գյուղի ողնաշարը լինեք՝ իր վրա կրելով տների մեծ մասը: Ժամանակին գլխավոր փողոցի մի կողմում կար 31 տուն, և գյուղացիները, իմանալով մարտ ամսվա՝ խիստ փոփոխական եղանակը, այդ տներից ամեն մեկին մի օր էին հատկացնում, այսինքն՝ եթե եղանակը լավ էր, ուրեմն այդ տան բնակիչները լավն են և հակառակը:

Ագալիչենը հարևան Գալակա և Ուշտալ գյուղերի հետ կազմում էր Ստ. Շահումյանի անունը կրող մի կոլտնտեսություն, որը շրջանի առաջավորներից էր: Զբաղվում էինք հիմնականում խաղողագործությամբ ու անասնապահությամբ, ցանում առավելապես ցորեն և գարի: Կոլտնտեսության կազմում կար ևս մի բնակավայր՝ Ուշտալի չղը, որտեղ լեզգիներ էին ապրում: Այդ փոքրիկ գյուղում էին գտնվում կոլտնտեսության ֆերմաները, բոլոր աշխատողները լեզգիներ էին, իսկ ղեկավարներն ու մասնագետները՝ հայեր: Հազարավոր ոչխարների հոտերը ձմեռում էին մեր գյուղերից 70-80 կմ հեռու՝ Մուղանի դաշտավայրում՝ Կարաբուջաղ կոչվող վայրում, իսկ ամռանը հովիվները, որոնք բոլորն էլ լեզգիներ կամ փաղարներ (կիսաքոչվոր ցեղեր) էին, հոտը բարձրացնում էին Կովկասյան լեռների լանջերը:

Մեր գյուղի բնակչության սոցիալական վիճակը կախված էր կոլտնտեսության առաջընթացից և տնտեսական ցուցանիշներից: Քանի որ կոլտնտեսությունը շրջանի առաջավորներից էր համարվում, ապա 1960-ական թթ. կեսերից գյուղաբնակների

սոցիալ-կենցաղային պայմանները սկսում են նկատելիորեն բարելավվել: Այսպես, 60-ականներից բոլորի տներում արդեն հեռուստացույց կար, թեպետ ընդամենը երկու ալիք էր հասանելի՝ ադրբեջաներեն ու ռուսերեն (դա էլ մեծ առաջընթաց էր գյուղի համար): Չանցած մի քանի տարի՝ գյուղացիների կենցաղ մուտք գործեցին սառնարանները, մարդիկ սկսեցին գնել նաև սեփական ավտոմեքենաներ, հիմնականում՝ «Ժիգուլի» մակնիշի: Կուտոնտեսության միջոցներով 70-ական թթ. վերջին հայտնվեցին հեռախոսներ, իսկ 1980 թ. գյուղն ամբողջությամբ գազաֆիկացվեց:

Բնակչության համար, սակայն, ամենամեծ խնդիրներից մեկը ջրի հարցն էր: Գյուղի ներքևում կային աղբյուրներ՝ Շրլաղը, Ներքե ճյուղը, որոնց ջուրը գյուղ էր հասնում կուլաներով, դուլերով, էշերին բարձած փայտե կժերով կամ սայլերով տեղափոխվող տակառներով: Բայց դա էլ հարցի լուծում չէր: Աղբյուրների ջուրը պիտի վերև՝ գյուղ հասներ:

Ներքե ճյուղ կոչվող տեղանքում կային երեք հիմնական աղբյուրներ և մի փոքրիկ ջրամբար, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, կառուցել էր Սամվել Թավարյանը: Այն լցվում էր, ու ջուրը հոսում-թափվում էր ձորը:

1960-ական թթ. կոլտնտեսության միջոցներով այստեղ կառուցվեց երկու ջրամբար, իսկ երրորդը՝ ամենաբարձր մասում՝ գյուղի կենտրոնում գտնվող դպրոցի բակում: Ներքե ճյուղի աղբյուրների ամբողջ ջուրը կուտակվում էր այդ երկու ջրամբարում, հետո պոմպերով, մոտ 200 մ խողովակներով այն մղվում էր դեպի երրորդ ջրամբար: Այստեղից բոլորի բակերը ձգվող խողովակներով ջուրն ինքնահոս հասնում էր ժողովրդին: Բայց դա էլ հարցի լուծում չէր. աղբյուրների ջուրը չէր բավարարում բնակչությանը: Եվ արդեն 70-ականների կեսերին դարձյալ կոլտնտեսության միջոցներով Կովկասյան լեռներից մոտ 40 կմ խողովակաշարով սարերի ջուրը հասավ երեք գյուղեր: Դա մեծ շինարարություն էր, իսկ կարևորն այն էր, որ այդ խողովակաշարն անցնում էր թուրքական տարբեր գյուղերի կողքով, բայց ոչ մեկն իրավունք չունեի օգտվելու դրանից: Իհարկե, գողությունը թուրքի տարերքն է, և պատահում էր, որ թաքուն գողանում էին, բայց գյուղում հատուկ նշանակված մարդիկ կային, որոնք միշտ հետևում և չեզոքացնում էին նրանց ջանքերը:

Դարձյալ կոլտնտեսության միջոցներով 70-ական թվականներին գյուղում կառուցվեց ակումբի մեծ շենքը, որի տանիքի ներքո գործում էին վարչության գրասենյակները, նույնիսկ շտեմարան կար, և թեկուզ մեծ դահլիճ էլ կար, բայց այդպես էլ ոչ մի անգամ կինոֆիլմ չցուցադրվեց: Կառուցվեց էլեկտրական մեծ արտադաց, որից օգտվում էին նաև հարևան գյուղերի թուրքերը: Ինչո՞ւ են անընդհատ շեշտում, որ այդ ամենը կուլեկտիվ սոցիալիզմի միջոցներով է կյանքի կոչվել, որովհետև դրանք մեր ժողովրդի՝ մեր գյուղացիների փողերով են կառուցվել, այլ ոչ թե կառավարության: Եվ երիցս ցավալի է, որ բոլորը թողեցինք թուրքերին...

Թվում էր, թե հաջողություններն ու մարդկանց կենսամակարդակի բարելավումն ակնառու են, բայց գյուղը դատարկվում էր, որովհետև երիտասարդությունը հեռանում էր: Առաջին հայացքից գյուղը զարգացել էր, կենցաղային պայմաններն ինչ-որ չափով համեմատելի էին դարձել քաղաքայինի հետ, ամեն ինչ կար՝ հաց, ջուր, գազ, հեռախոս, բայց գյուղում կյանքը մարում էր...

Ամենամեծ հարվածը եղավ 1985 թվականին, երբ փակվեց գյուղի դպրոցը: Միայն մեր Ներքե թաղից 1978 թվականին այստեղ հաճախում էր ավելի քան 30 աշակերտ, իսկ 1988-ին՝ 10 տարի անց՝ միայն 3 երեխա, այն էլ մի ընտանիքից, այն էլ հարևան Գլալկա գյուղի ռուսական դպրոց: Տխր՝ ր վիճակագրություն...

Մեր նախնիները 1918 թ. կոտորածից հետո վերականգնեցին գյուղը, մեր ծնողներն աշխատեցին, արարեցին, ստեղծեցին լավ պայմաններ, մեր սերունդը չչարունակեց նրանց գործը, ու վերջում ամեն ինչ թողեցինք թուրքերին: Ես չեմ փորձում որևէ մեկին մեղադրել կամ արդարացնել, դրա իրավունքը չունեմ, սակայն չեմ հասկանում այն համագյուղացիներին, որոնք ասում են.

– Ի՞նչ ենք կորցրել, դեռ ավելի շուտ պիտի հեռանայինք և հանգիստ ու կուշտ ապրեինք...

Համոզված եմ, որ ինձ նման շատ-շատերը գիտեն, գիտակցում են՝ շա՛տ բան ենք կորցրել՝ սառնորակ աղբյուրների ջրի համն ենք կորցրել, մեր դասասենյակների նստարաններն ու գրատախտակն ենք կորցրել, որի վրա հայերեն առաջին տառն ենք գրել, մեր պապերի ու մեր տնկած ծառերի մրգերի համն ենք կորցրել, մեր մանկական ու պատանեկան ընկերությունն ենք կորցրել, իրար թև ու թիկունք լինելու ունակությունն ենք կորցրել, մեր լեզուն ենք կորցրել, մեր պապերի ու հայրերի կառուցած տուն-օջախն ենք կորցրել, մեր նախնիների, ծնողների, եղբայր-քույրերի ու զավակների շիրմներն ենք կորցրել, վերջիվերջո ծննդավայրն ենք կորցրել և դարձել թափառական...

...Գյուղը թողնելուց տարիներ անց փորձում էի տուն վարձել Ռուսաստանի գյուղերից մեկում, իսկ տանտերերը վրա տալով համոզում էին ինձ գնել իրենց տունը: Ես հրաժարվում էի, բայց միտքս տենդազին փորձում էր գտնել ինձ հուզող հարցիս պատասխանը՝ ովքե՞ր են այս թուխ դեմքով սևահեր մարդիկ... Նրանցից մեկը հարցրեց՝ ինչ ազգից եմ, ես պատասխանեցի ու փոխադարձաբար հետաքրքրվեցի՝ ովքեր են: Իմ հասակակից մի տղա ասաց.

– Мы братья по крови, я - цыган.

Ես ցնցվեցի. նորից ու նորից գիտակցեցի՝ ի՞նչ եմ կորցրել և ո՞ւմ եղբայր դարձել... Այո՛, կորցրինք մեր հայրենի գյուղը, բայց այն մնաց մեր հիշողություններում, մեր երազներում: Այդ հուշերը հնարավոր չէ ջնջել: Դրանք մեր կյանքի, մեր ապրած կյանքի մի մասն են և շատ կարևոր մասը:

Երբ որևէ առիթով համագյուղացիներով հավաքվում ենք, գրեթե ամբողջ գրույցը մեր անցյալի՝ գյուղի, հողի, մանկության տարիների մասին է:

Մեր սերունդը շա՛տ երջանիկ մանկություն է ունեցել: Մեր տունը գտնվում էր Ներքե թաղում: Միշտ միասին և շատ համերաշխ էինք թաղի երեխաներով: Մանկական խաղերը կազմակերպում էինք հանդ ու ձորում կամ էլ մեր բակերում: Ազատ կարող էինք հավաքվել մեկի տան բակում ու խաղալ ֆուտբոլ, կռիվ-կռիվ կամ պահմտոցի: Եթե պետք էր կռիվ-կռիվ խաղալու ժամանակ մի տեղ թաքնվել, ապա այդ տան բակը, գոմը, հավանոցը, թոնրատունը, նկուղը, տան սենյակները մեր տրամադրության տակ էին: Ոչ մի ծնող մեզ չէր քշում բակից, իսկ երբ ճաշի ժամ էր, ապա հացի էինք նստում հենց այդ տանը: Մեր գյուղում սովորություն չկար բանալի-կողպեքով դուռ-դարպաս փակել, ու չի եղել մի դեպք, որ մեզմից որևէ մեկն ուրիշի տնից մի բան գողանար:

Գյուղի տների մեծ մասը երկհարկանի էր, և ամեն տան առաջին հարկի գոմե մի մասը նկուղ-մառան էր, որտեղ գյուղացիները ձմեռվա պաշարն էին պահում՝ մուրաբա, թթու, պանիր, պահածոներ, գինի, օղի: Ամեն նկուղում այլուրի ամբար կար, որտեղ էլ պահում էին համարյա ամբողջ տարվա հացի ալյուրը: Բոլորի բակերում թոնիր կար. առաջվա թոնիրները փոսի մեջ էին, իսկ հետագայում սկսեցին սարքել գետնի երեսին (այդպես ավելի հարմար էր հաց թխելը): Թոնիր սարքողները հիմնականում տարեց կանայք էին: Դա մի շատ հետաքրքիր արարողություն էր. նախ բերվում էր հատուկ կավ, շաղախվում ջրով, ապա ստացված շաղախը ծածկում էին խնդողնու տերևներով և մի քանի շաբաթ սպասում, որ ցեխը հասունանա: Հետո լավ հունցում էին այդ հասունացած ցեխը և տախտակի վրա զլանի ձև տալիս՝ մոտ կես մետր երկարությամբ և 5-7 սմ տրամագծով: Ահա այդ զլանած ցեխը շերտ առ շերտ իրար վրա դնելով՝ կամաց-կամաց բարձրացնում էին թոնրի պատերը: Թոնիր սարքողը գտնվում էր թոնրի մեջ և ամեն մի շերտը դնելով՝ ձեռքի ավիով խփում էր այդ զլանների, և դրանք ընդունում էին ալիքաձև մակերես, որ հաջորդ շերտն ամուր կպչի նախորդին, ապա կողքերը ներսից ու դրսից ավաղում էին այդ նույն ցեխով, որ շերտերի միջև ճաքերը չերևան: Թոնրի ստորին մասն ավելի լայն է լինում, իսկ վերինը՝ նեղ, որ տաքությունը մեջը մնա: Հետո գալիս էր թրծելու պահը: Ամբողջ թոնիրը մինչև բերանը լցվում էր աթարով ու վառվում: Մեկ-երկու օր անց հանում էին մոխիրը, և թոնիրն արդեն պատրաստ էր:

Մեր տան վերջին թոնիրը Լիզա տատս էր սարքել: Երբ հաց էին թխում, ամբողջ թաղով մեկ տարածվում էր նոր թխված հացի ախորժալի բուրմունքը: Մեր մայրերն ու տատիկներն այլուրը մաղելուց հետո փայտե հատուկ տաշտում հունցում էին խմորը և այն տաշտի պատերից քերելու համար օգտագործում երկաթյա *ծիսնը*: Դա մի ուղղանկյունի էր՝ մոտ 7 և 15 սմ կողմերով և 15 սմ կոթով: Խմորը հունցել-վերջացնելուց հետո անպայման այդ ծիսանով խմորի վրա 3 անգամ խաչ էին դնում: Թոնրի մեջ ցախը վառվել-վերջանալուց հետո հատուկ բահով

պողը (վառվող կրակ) հավաքվում էր թոնրի մեջտեղում: Գյուղում մենք թոնրին *թուրուն* էինք ասում, իսկ այդ կրակխառնիչ բահը կոչվում էր *թուռուխառն*: Երբ հատուկ բարձ-տեփի վրա բացվում էր խմորի *պողը* (գունդը) և խփվում թոնրի պատին, որպեսզի այն չընկնի, թոնրապատին կպցնելու համար օգտագործում էին երկար կոթով ծիսանը, որի կոթը վերջանում է հատուկ կեռիկով: Հենց սրանով էլ արդեն թխված հացը ծակվում և հանվում էր թոնրից:

Ծիսանի այդ կեռիկը հիշեցնում էր մեր այբուբենի *Է* տառի ներքևի մասը: Դպրոցում, երբ տառերը նոր-նոր էինք սովորում, *Ե* և *Է* տառերի տարբերությունն ընդգծելու համար *Է* տառը կոչում էին ծիսանաձև *Է*:

Պատահում էր, որ խմորը լավ չէր կպչում թոնրի պատին, և հացը կուտ էր գնում, այսինքն՝ մի բարակ շերտ էր մնում թոնրապատին, իսկ մնացածն ընկնում էր հատակին, մոխրաթաթախ լինում (դրան ասում էինք *կուտանա*): Մեզ՝ երեխաներիս համար ամենասպասված պահն էր դա, որովհետև արագ թխված այդ բարակ շերտը՝ *քրիճը*, թոնրից հանում էին և տալիս մեզ: Որպեսզի բերաններս չվառվեք, այն իսկույն մասերի բաժանելով՝ թրջում էինք ծիսանն անընդհատ թրջելու համար թոնրի մոտ դրած ջրով լի դուլի մեջ ու մեծ բավականությամբ ուտում:

Հայրենի գյուղի թոնրում թխած հացի համը հետո այլևս ոչ մի տեղ չեմ զգացել...

Ինչպես վերը նշել եմ, թաղի տղաներով հաճախ էինք որևէ մեկի բակում ֆուտբոլ խաղում: Ընդհանրապես գյուղի տների բակերը շատ մեծ էին, այնքան, որ բեռնատար մեքենան կարող էր մտնել բակ, հանգիստ շրջադարձ անել ու դուրս գալ: Այդ օրը մեր խաղահրապարակը Ռուբիկենց բակն էր: Նրանց բակում մի սրբավայր կար, որը գյուղում հայտնի էր Ծտորանց սյորբ անունով: Կիսակյոր մի շինություն էր՝ մոտ մեկ մետր բարձրությամբ: Վերևի մասն ուներ հարթ ծածկ (ընդհանուր լայնությունը՝ մոտ մեկուկես մետր): Մուտքն արևելյան կողմից էր: Կանայք գալիս էին այդտեղ տարբեր առիթներով՝ մոտ վառելու, մատաղ կամ այլ արարողություններ անելու: Իսկ մեզ՝ երեխաներիս համար այն սովորական մի շինություն էր, որի ներսում թաքնվում էինք կամ ծածկին նստում, իսկ հաճախ էլ՝ այնտեղից ցատկում ներքև: Մի խոսքով՝ մեզ համար այն ոչ մի խորհրդավորություն էլ չուներ և մեր սովորական խաղատեղերից մեկն էր:

Մի անգամ, երբ տարված էինք խաղով, հանկարծ դարպասից ներս մտավ մի ծեր կին: Մի քանի քայլ անելուց հետո փռվեց գետնին և լացելով ու ճչալով սկսեց չոքեչոք մոտենալ սրբավայրին: Անսպասելի տեսարանից քարացել էինք: Արմուկի վրա տնից դուրս եկան և նրան ընդառաջ գնացին Ռուբիկի մայրն ու տատը: Այդ կինը՝ Մարգարիտ տատը, մեր թաղից էր (գյուղում նրան բոլորը Միքայելի էին ասում): Կցկտուր խոսքերից հասկացանք, որ ամուսինը մեղադրել է նրան գրպանից փող գողանա-

լու մեջ և խիստ ծեծել: Ամուսնու աչքում վարկարեկված կինը եկել էր սրբավայրում երդվելու, որ ինքն անմեղ է: Կանայք փորձեցին նրան գետնից բարձրացնել, բայց նա շարունակեց չոքեչոք առաջանալ: Ծանր պատկեր էր... Սպիտակադեղնավուն մազերը ցրված էին, դեմքի կապտուկներն ասես անարգանք էին նրա պատկառելի տարիքին, իսկ պատռված զգեստի տակից երևում էր կիսաբաց կուրծքը: Հայացքում դաժան վճռականություն կար, ցատում ու գայրույթ՝ անարդարության դեմ: Մոտեցավ սրբավայրին, հայացքն իջեցրեց, իսկ երբ գլուխը բարձրացրեց և ձեռքերը խաչեց կրծքին, գայրույթից աղավաղված նրա դեմքն ասես չքացել էր. մեր առջև տեսանք հեզ ու խաղաղ մի կին, որը վիրավոր ու արնածոր շուրթերով աղոթք էր մրմնջում: Ես առաջին անգամ էի տեսնում աղոթող մարդու և մինչ օրս չեմ հանդիպել մեկին, որն այդքան ջերմեռանդորեն, աղերսանքով ու հավատով լեցուն հայացքով դիմեր առ Աստված, ինչպես տարիներ առաջ խեղճ Մարգարիտ տատը...

Մեր գյուղում, ընդհանրապես, եկեղեցական տոներ չէինք նշում. եկեղեցին քանդել են 1920-ական թվականներին: Նույնիսկ ծեր կանայք չէին հիշում եկեղեցական տոների օրացույցը: Տարիներ անց հասկացա, որ այն ժամանակ գյուղում նշում էինք միայն Ջատիկն ու դրան հաջորդող Մեռելոցը, այն էլ՝ յուրովի: Ջատիկի տոնը սովորաբար նշվում էր մայիսի 1-ին (խորհրդային տարիներին լայնորեն նշվող Աշխատավորների համերաշխության միջազգային օրը): Իհարկե, առանց Ջատիկ անվան և էության մասին ամենաչնչին պատկերացում ունենալու պարզապես ձու էինք ներկում և տոնում:

Մայիսի 1-ը և հատկապես մայիսի 2-ը, այնուամենայնիվ, մեզ համար տարվա ամենազվխավոր տոներն էին, որին երկար ու հանգամանորեն պատրաստվում էինք մեծից փոքր: Բոլոր երեխաների համար նոր հագուստ ու կոշիկ էին առնում և այլն: Բարձր դասարանցիները պարտադիր «գակագնոյ» շալվար էին հագնում, որի փողքերի ներքին մասի լայնությունը պիտի 40 սմ-ից պակաս չլիներ, և այդ շալվարը կոչվում էր հողիղե: Մենք երեխաներով վերջին մեկ-երկու շաբաթն անձամբ էինք հավաքում և ջոկելով պինդ կճեպով ձվերը՝ առանձնացնում էինք: Կճեպի ամրությունը ստուգում էինք ձվի սուր մասը մեր ատամներից թեթևակի խփելով: Եթե ձայնը բարակ է, ուրեմն ամուր կճեպով է, այդպիսի ձուն կոչվում էր *կռո ծյու*: Իսկ տոնի ժամանակ, երբ մեկն իր ձեռքի նախշած ձվով խփում էր մյուսի ձեռքում պահած ձվին, դա կոչվում էր *կռուկանե տայ*: Եվ այսպես, նոր շորեր ունենալով և կռո ձվերի պաշար ստեղծելով՝ երեխաներս արդեն պատրաստ էինք տոնին:

Այլ էին մեր ծնողների հոգսերը, հատկապես՝ կանանց: Սկսվում էր նախատոնական, այսպես կոչված, գարնանային մաքրությունը: Տնից հանվում էր անկողինը՝ բարձեր, վերմակներ, ներքնակներ: Արևի տակ փռելով՝ «արև էին տալիս»: Արևերես էին հանվում և փոշուց մաքրվում նաև գորգերը, կար-

պետները: Ամեն բակում երևում էին լվացքի պարաններից կախված նոր լվացած վարագույրները:

Պետք էր սենյակները մի լավ օդափոխել: Գյուղի տները հիմնականում երկհարկանի էին, ընդ որում, առաջին հարկի պատերը շարված էին քարով, իսկ 2-րդ հարկերը՝ հիմնականում կավե աղյուսից: Աղյուսի կավը հանվում էր գյուղի Նովուր կոչվող վայրից: Այն փոքրիկ լիճ էր Երե թաղում, որի ջուրը հավաքվում էր ձնհալներից ու գարնան անձրևներից, իսկ ամռանը չորանում էր: Եվ հենց տեղում էլ կավին խառնվում էր հարդ ջուր, և սկսվում էր աղյուսի համար կավացեխի պատրաստումը: Կավացեխը 15-20 քառակուսի մետրի վրա փռվում էր հենց գետնին, և մի ձիավոր ձին քշում էր ցեխի միջով: Ձիու ոտքերի տակ կավն ու հարդը տրորվում-խառնվում էին՝ վերածվելով միասեռ զանգվածի: Ձիու պոչը չցեխտովելու համար այն ոլորում և հանգուցում էին: Ապա պատրաստի շաղախը լցնում էին փայտյա հատուկ կաղապարների մեջ, մի քանի ժամից դրանք հանում էին: Պատրաստի աղյուսները մնում էին գետնին շարված: Կավե աղյուսով շարված պատերը հետո սվաղում էին կավացեխով, իսկ վերջում ժամանակակից ներկերի փոխարեն տան պատերը ներսից «ներկում էին»՝ լեպում էին հատուկ կապույտ կավով: Այդ կավը փորվում էր ձորակների խորքերից, որտեղ ջուր էր հոսում կամ հավաքվում: Փոսերը, որտեղից հանվում էր կավը, կոչվում էին *վղածակ* (այսինքն՝ հողանցք, մեր գյուղում հողին *վեղ* ենք ասում, իսկ կավին՝ *շեգլ վեղ*՝ շիկահող): Կապույտ կավը կոչվում էր *գյուլասար*: Այն խառնվում էր ջրի հետ, և կանայք մի կտոր մորթի կամ փալաս էին ընկղմում այդ լուծույթի մեջ և «ներկում» սենյակի պատերը, որոնք չորանալուց հետո ստանում էին բաց կապույտ երանգ, իսկ գյուլասարի յուրահատուկ քարմ բույրը մի քանի օր պահպանվում էր տան ներսում:

Պատերը ներկելուն հաջորդում էր լուսամուտների ապակիների մաքրելը, որը նույնպես աշխատատար գործընթաց էր, քանի որ գյուղի բոլոր տները, սենյակներից բացի, ունեին ապակեպատ երկար պատշգամբներ: Մանկուց հիշում եմ, որ մեր մայրերն ապակիները լվանալուց հետո ատամնափոշին խառնում էին ջրի հետ և ստացված մածուկով պատշգամբների ամենավերին ապակեշարքի վրա նախշեր էին անում՝ ալիքաձև կամ երկրաչափական պատկերներ:

Երբ տունն ամբողջությամբ փայլում էր մաքրությունից և շնչում գարնանային թարմությամբ, «արև տված» անկողինը, գորգերն ու կարպետները նորից զբաղեցնում էին իրենց տեղը՝ ստեղծելով տաքուկ ու հարմարավետ այն միջավայրը, որ յուրաքանչյուրին հուշերում մնացել է որպես մի քաղցր երագ՝ հայրենի տան ամոռանալի պատկերով ու բույրով...

Ահա հերթը հասնում էր քաղցրավենիքի պատրաստմանը, որը մեր մայրերն այնպիսի սիրով ու եռանդով էին անում: Տոնական տրամադրությունը թևածում էր տան ամեն մի անկյունում ու բակում:

Կաթնահունցը (*կթնահունցը*) և գաթան (*քյաթան*) մաշիսման տոնների ամենատարածված թխվածքներն էին: Կանայք հաճախ էին հարևաններով հավաքվում և միասին թխում տոնական քաղցրավենիքը:

Գյուղի ամենապիրած ու սպասված տոնին հավաքվում էին հեռու-մոտիկ բարեկամները. տարբեր քաղաքներից գալիս էին հարազատները, քույր ու եղբայրները: Բոլորի տներում հյուրեր կային, բոլորի տներում ուրախություն էր, տոնական տրամադրություն:

Ահա և բացվում է մաշիսման առավոտը՝ տոնական եռուզեռով: Տանտերերը ճոխ սեղանների պատրաստություն են տեսնում, իսկ մեր՝ երեխաներիս հոգսը քիչ է՝ նոր շորեր հագնել և, ինչքան հնարավոր է, նախշած ձվերով լիքը լցնել գրպանները և դուրս գալ գյուղամեջ: Սկսվում է մեզ համար ամենահետաքրքիրը՝ *կռուկանե տալը*. մենք մրցում էինք իրար հետ՝ նախշած ձվերն իրար խփելով, ում ձուն կոտրվում էր, տալիս էր հաղթողին: Երբ վերջանում էր ձվերի պաշարը, հոգ չէր, գնում էինք շնորհավորելու քեռիների, հորեղբայրների, հորաքույրերի ու մորաքույրերի տոնը: Նրանք, իհարկե, մեզ հյուրասիրում էին տարբեր քաղցրավենիքներով, և ամենակարևորը՝ մեր գրպանները նորից լցվում էին ներկած ձվերով:

Համարյա բոլոր բակերից խորովածի անուշ բույրն էր կանչում: Ըոխ սեղանները բացվում էին կեսօրին, և խնջույքները շարունակվում էին մինչև ուշ գիշեր: Հետո խմբերով մի տնից մյուսն էին շարժվում, հավաքվում հարևաններով, և քեֆ-ուրախությունը նոր թափ էր առնում: Չկար մի տուն, մի ընտանիք, որ անմասն մնար համընդհանուր տոնակատարությունից:

Բացվում էր մայիսի 2-ի առավոտը, որն առավել շուքով էր նշվում, քան նախօրյակի տոնը: Ամբողջ գյուղը՝ մեծ ու փոքրով, պատրաստվում էր այցելել գերեզմանոց՝ հանգուցյալների տոնը և շնորհավորելու: Առավոտյան՝ ժամը 10-ին, ժողովուրդը սկսում էր շարժվել: Կանանց և երեխաների ձեռքին տարբեր ուտելիքներով լիքը պայուսակներ ու ծաղիկներ էին, իսկ տղամարդիկ, թեև երեկվա խնջույքներից թարմացած, բայց մի քիչ տխուր ու ինքնամփոփ էին, որովհետև գնում էին խոնարհվելու հանգուցյալների շիրիմներին:

Գերեզմանոցը գտնվում էր գյուղի արևմտյան ծայրին՝ Ներքե թաղում՝ Խմբիատ տեղամասի՝ դեպի հյուսիս նայող լանջին: Յաճում Ներքե բաղեր անվանք վայրն է: Գերեզմանոցը բաժանվում էր երկու մասի՝ հին և նոր: Հին մասի ամենահին տապանաքարը 1796 թվականից էր, իսկ նոր մասում ամենավերջին թաղումը 1988 թ.-ին էր...

Մայիսի 2-ին բոլոր ննջեցյալների շիրիմները թաղվում էին ծաղիկների մեջ, հիմնականում՝ մեր բակերի վարդերի ու դաշտային հոտավետ տարբեր ծաղիկների: Բոլորի գերեզմաններն այցելելուց և հարգանքի տուրք մատուցելուց հետո կանայք հենց թարմ կանաչ խտտերի վրա փռում էին սփռոցները, և տներից բերած ուտելիքը շարվում էր «սեղանին»:

Ամբողջ գյուղը միասին նստում էր հացկերության: Բացվում էր հուշերի ու բաժակաճառերի անվերջանալի թվացող շարանը: Մենք՝ երեխաներս, հեռանում էինք գերեզմանոցից: Մի մասը շարժվում էր դեպի ֆուտբոլի դաշտ, մի ուրիշ տեղ բարձր դասարանցիները և քաղաքներից եկած ուսանողները վոլեյբոլ էին խաղում, իսկ մյուս մասն էլ իրեն գցում էր հանդերը:

Ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբներին մեր դաշտերը լցվում էին բնության բարիքներով՝ *սյուքի, ծնեփակ, խեժնուկ, պտուտկուն, քրթնջուկ և հազար ու մի ուտելի բանջար*: Մայիսի 2-ին մոտիկ դաշտերից հիմնականում քաղում և ուտում էինք *խեժնուկը* և *քրթնջուկը* (վերջինս մեր գյուղերի տնամերձում չէինք ցանում): Իսկ *ծնեփակը* գյուղից մի քիչ հեռու էր: Այն ամենից շատ քաղում էինք Ջմանա-Խուրի հետևի ձորակից: Մեր թաղի տղաներով գյուղից իջնում էինք Ներքե բաղերի և Ջղանուտի արանքի ճանապարհով ու Ջմանա-Խուրի լանջը բարձրանալով՝ նորից իջնում մի ձորակ, որը գտնվում էր Ջմանա-Խուրի և Սվանագ-Նեսու տափի միջև: Երբ արդեն պայուսակները լցվում էին, նստում էինք հանգստանալու և հպարտանալու մեր «հունձքով»: Ծնեփակը հիմնականում աճում է քոլատակերին, և քաղելու ժամանակ հաճախ հանդիպում էինք օձերի: Ընդհանրապես մեր դաշտերը լիքն էին օձերով ու լորտուներով: Օձերից տարածված էին գյուրգան, շահմարը, մոխրաօխձը (մոխրագույն օձ), երմյարը, բոլորն էլ՝ թունավոր: Իսկ դեղնադարչնագույն լորտուները չէին խայթում: Մենք կարող էինք նրանց պոչից բռնել, մեր գլխավերևում ֆռաացնել և շարտել: Օձ շատ էինք սպանում և հաճախ փռում ճանապարհին կամ արահետի վրա, որ ուրիշները հանդիպելիս վախենան: Դաշտերում, իհարկե, զգուշանում էինք օձերից և նույնիսկ, երբ հանդիպում էին մողեսներ, իրար զգուշացնում էինք՝ մողեսը գնալու է, օձին ասի, թե մենք որտեղ ենք:

Ինչպես արդեն նշեցի, ծնեփակն աճում էր քոլատակերին: Այդ քոլերից էր նաև *ցաքը*: Ծաղկում էր վաղ գարնանը, և նրա դեղին ծաղիկների մեղրաբույր տարածվում էր շուրջբոլորը: Ցաքը մեզ համար նաև շինանյութ էր: 1970-80-ական թթ. գյուղում տնամերձ հողամասերը որոշ տեղերում շրջափակվում էին քարե պատերով, իսկ ավելի վաղ ամբողջ ցանկապատերը ցաքից էին: Քոլի բարձրությունը միջինը 1,5 մետր է: Տերևաթափվելուց հետո գյուղացիները ցաքատներով կտրում էին դրանք: Ամեն մի քոլը մի խուրձ էր՝ մոտ 50-70 սմ տրամագծով: Խուրձն անվանում էին *բասմա*: Կտրած ցաքը բեռնատարներով տեղափոխվում էր գյուղ: Նրա ամենակարևոր հատկությունը փշոտ լինելն է, որի պատճառով էլ ցաքե ցանկապատին ոչ մի անասուն չէր մոտենում, նույնիսկ մարդը մեծ դժվարությամբ կարող էր անցնել դրա միջով: Ցանկապատը շարվում էր հետևյալ կերպ. նախ ամբողջ երկարությամբ իրարից մեկ մետր հեռու տնկվում են սրածայր սյուներ, որոնց մենք *սյիհիր* ենք ասում, որը

փշատերև եղևնու (գյուղում կոչում էին *ըռչանե*) բունն է՝ մոտ 2-2,5 մ բարձրությամբ: Այն ինքնին սրածայր է, իսկ փայտն ուներ յուղայնություն, ինչն էլ երկարացնում է փայտանյութի փտելու ժամանակը: Այնուհետև սկսվում էր ցանկապատի շարելը: Այդ գործին լծվում էր առնվազն երկու տղամարդ՝ անպայման զինվորականի կիրգե պինդ կոշկատակով երկարաճիտ կոշիկներով (սապոզներով): Մեկը բասման պոկում էր ընդհանուր մասսայից և հագցնում պիհրին, իսկ մյուսը կոխկոշտում էր և լավ նստեցնում: Ու այդպես առնվազն 4-5 շաբթ բարձրությամբ: Այդ ցանկապատը կոչվում է չափառ, որը 1-2 տարում նստում էր և հարկ էր լինում վերին 1-2 շերտը թարմացնել:

Մեր գյուղացիների մոտ շատ հարգի էր *պյուքին*: Այն որպես ուտելիք օգտագործվում էր և՛ եփած վիճակում՝ սխտորով ու քացախով, և՛ որպես թոն: Գյուղամերձ հանդերում շատ քիչ էր, դրա համար էլ մենք հիմնականում մեծերի հետ մեքենաներով գնում էինք մինչև կոլտնտեսության և Վանք գյուղի դաշտերի սահմանում գտնվող բլրալանջերը կամ հասնում 1918 թ. կոտորածից հետո անմարդաբնակ դարձած Բուզավանի գյուղի դաշտերը: Պյուքու հարուստ բլրալանջ կար նաև մեր գյուղի հարավում՝ թուրքական Կարայազ գյուղի ճանապարհին: Այնտեղ մույնպես մեքենայով էինք գնում: Երե թաղից ճանապարհ ընկնելով՝ իջնում էինք ներքև, հասնում մինչև գյուղի դիմաց գտնվող Գիրին Դուզե բլրաշաբթը: Այնուհետև մեքենան շարունակելով կտրում-անցնում էր արտամիջյան ճանապարհը և դուրս գալիս պյուքիով առատ վայրերը: Երբ պյուքին արմատից կտրում էինք դանակով, կտրված մասն իսկույն գունափոխվում էր՝ բաց կանաչից վերածվելով դարչնագույնի: Պատճառը բույսի մեջ յոդի բարձր պարունակությունն էր: Այդպես էին նաև ծնեփակը, խեժնուկը և պտուտկունը. կտրված ցողունից ցայտում էր կաթնագույն հեղուկ և իսկույն փոխվում դարչնագույնի՝ ներկելով նաև մեր ձեռքերը:

Մայիսի վերջերին դաշտերում հասնում էր անուշահամ և բուրավետ մորին, որն ամենաշատն աճում էր գերեզմանոցի հետևում՝ ֆուտբոլի դաշտից մի քիչ ներքև: Մորի հավաքելու ժամանակ այնտեղ ոտք դնելու տեղ չէր լինում. հավաքում էինք դուլլեքով կամ ծաղկի պես փնջեր էինք անում:

Գերեզմանոցից արևմուտք ընկած տարածությունը կոչվում էր Խմբիատ (ձգվում էր մոտ 1 կմ և վերջանում խորը հնձած ծորով (ծորով): Այն բաց դաշտ էր առանց ծառերի: Նրա հյուսիսային կողմի լանջն անտառածածկ էր, իսկ հարավայինը ձգվում էր մինչև մեկ այլ ձորակ, որի միջով անցնում էր բնական շատ նեղ մի պատնեշ (երկարությունը՝ մոտ 20-30 մ): Վերևում Պերակ կածան կոչվող բարակ արահետն էր: Կածանին չհասած՝ աջ կողմի բլուրը ևս լիքն էին մորիով: Մինչև Պերակ կածան հասնելը՝ Խմբիատի հարավային լանջին, միայնակ մի ծառ կար, որի տակ, ինչպես արդեն հիշատակել ենք, թաղված էր 1918 թ. բուրքերի դեմ մարտնչած և այդ ծառի տակ՝ հենց իր դիրքում գոհված Ալահվե-

րան Օհանյանը: Այդ մասին էր վկայում ուղղանկյունաձև, համեատ տապանաբարը:

Ամռան սկզբներին մենք արդեն Ներքե բաղերում էինք: Ելքը (սալոր) էինք ուտում: Հոգ չէր, որ դեռ կանաչ էր, կորիզը՝ դեռ սպիտակ ու ջրիկ, մի խոսքով՝ գերագույն հաճույքով ուտում էինք թթվաչառ և խակ միրգը: Մեծերը հանդիմանում էին՝ օտում եք *մախձյա* (ցոգո)..., բայց լսողն ո՞վ էր: Լցնում էինք գրպաններս ու ծոցներս և ուտելով ու իրար վրա շարտելով՝ ձորից բարձրանում գյուղ: Կամ էլ բռան մեջ թաքցնում էինք մի քանի հատ և բռունցքը դիմացինին պարզելով՝ հարցնում՝ ճոխտ-կընդ (գույգ-կենտ): Պատասխանը ստանալուց հետո սկսում էինք հաշվել. ճիշտ գուշակելու դեպքում բռի պարունակությունն անցնում էր դիմացինի գրպանը և հակառակը:

Ընդհանրապես Ներքե բաղերը մրգերի ու հատապտուղների շտեմարան էին: Ամռանն ու աշնանը մենք այնտեղ էինք: Դուլլեքով մոշ էինք հավաքում կամ պարզապես գնում էինք մրգեր ուտելու: Կային նաև սումախ, բալ, հոն, թուզ, սալոր, խաղող: Հնուց ի վեր այդ ձորում այգիներ էին, որոնք պահպանվել էին մինչև 20-րդ դարի 30-ական թթ.: Իսկ երբ կոլտնտեսությունն ուժեղացավ, այգիներ տնկեցին գյուղի հյուսիսային մասում, իսկ Ներքե բաղերը թողեցին անտեր: Թեպետ հետագա տարիներին այնտեղի այգիները ոչնչացան, ծածկվեցին թփերով ու մացառներով, բայց շատ մրգատու ծառեր մնացին, և մենք՝ երեխաներս, օգտվում էինք այդ բարիքներից:

Իսկ ուշ աշնանը հերթը հասնում էր վայրի նռներին (գյուղում ասում էինք *ջրռ նռ*): Նռան բարձր թփերն աճում էին գյուղի հարավային մասի բոլոր ձորակներում ու բլրալանջերին: Բայց ամենից համով նուռը քաղում էինք Երլաղ աղբյուրի մերձակայքից: Այն վառ կարմիր գույն ուներ, իսկ հատիկները համարյա սև էին, շատ մուգ կարմիր: Երլաղ աղբյուրից դեպի Գիրին Դուզեն երկար բլրաշղթա կար, որի վրայով ձգվում էր զիզգագաձև երկար մի արահետ: Դա ծոռ կածանն էր: Նրա երկու կողմի ձորակները լիքն էին նռներին: Մենք օրերով այնտեղ էինք, ուտում էինք արդեն ճաքած, հասուն նռները, իսկ երբ կիսաքաղցր ու կիսաթթվաչառ այդ պտուղներն ուտելուց հետո ծարավում էինք, վերցնում էինք նուռը, մի թուշը կլոր կտրում, միջի հատիկները լրիվ թափում ու թագանման ծաղկամասից բռնելով՝ որպես բաժակ, խմում էինք Երլաղի աղբյուրի ձորակի անուշահամ ջուրը: Նուռը տոպրակներով բերում էինք տուն, բարձրացնում տանիք ու շարում ձեղնահարկում: Չմռանն ամենալավ միջոցն էր գրիպի ու մրսածության դեմ: Շատ համով էր լինում, երբ նուռը ճզմում էինք փիփերթի (*փյուրփյուր*) կամ խորովածի վրա: Հաճախ էլ ափով սեղմում էինք սեղանին, գլորում՝ մինչև փափկի և մի փոքրիկ անցք բացելով ծաղկամասում՝ խմում էինք նռան հյութը... Երանի՛ այդ օրերին...

Ջերմ հիշողություններ են նաև կապված «*թորթր քափ տալու*» երջանիկ օրերի հետ: Բոլոր բնակիչների բակերում կային թթենիներ: Դրանք գյուղի

յուրատեսակ այցեքարտն էին: Թժեհներն աճում էին ոչ թե այգում, այլ հենց տների մոտ, որոնց շվաքի տակ ամռանը սեղաններ էին դրվում: Մի տեսակ հանգստյան գոտի էր և ամառային սեղանատուն: Շատ տարածված ու հարգի էր սպիտակ թուփը, թեկուզ կային թթի սև և խատուտիկ (*ճաղար*) տեսակները: Հասած թուփը թափվում էր բավականին մեծ մակերես ունեցող կտորի (փալասի, կտավի) վրա, որին գյուղում «պալատկա» էինք ասում: Թաղի երեխաները՝ տղա թե աղջիկ, արդեն գիտեինք թուփ թափ տալու օրացույցը: Ամեն օր մի քանի բակերում թուփ էին թափ տալիս, և մենք գնում էինք՝ «պալատկա» բռնելու: Դա հարևաններով իրար օգնելու, համերաշխության ևս մի դպրոց էր: Վերջին թափից հետո հենց պալատկայի մեջտեղը հավաքում էին թուփը, բոլորս շրջանաձև նստում էինք և օգտվում համեղ պտուղներից: Բայց ամենից համեղը վաղ առավոտյան կերած թուփն էր՝ սառը և ցողը վրան: Ամենաքաղցր թթից մեր մայրերն ու տատիկները դռնաբաց կամ *բաքմյազ* էին եփում, որն անչափ օգտակար էր: Շատ հարգի էր թթի օղին, որ թորում էին մեր հայրերը և պապերը: Նրա աստիճանը պիտի լիներ անպայման 55-65, որ պարզ լիներ: Եվ այդ օղին հատուկ դեպքերում էր դրվում սեղանին: Հիմնականում օգտագործում էին խաղողի օղին: Իսկ խաղողի անարատ գինի, չգիտեմ ինչու, գյուղում քիչ էին գործածում: Նաև մուրաբա էին եփում, որը մենք *բռշալ* էինք ասում: Խաղողի դռաբաց նույնպես շատ տարածված էր:

Ինչպես վերը նշել էի, տղաներով հաճախ էինք մեր խաղերը կազմակերպում տարբեր բակերում, որտեղից մեզ ոչ ոք չէր քշում: Ուրիշ էր մեր հարևան Յուրիկի պապը՝ Սաքի դային: Նա մեզ միշտ քշում էր իրենց բակից: Մենք էլ՝ 10-12 տարեկան երեխաներ, հենց Յուրիկի գլխավորությամբ մտնում էինք բակ և սկսում պապի հոգու հետ խաղալ՝ աղմկել, այգի մտնել, ծառ բարձրանալ, գոմի ախոռներում թաքնվել, կապիկություն անել: Սաքի դային մի լավ հայիտյուն էր, մահակը շարտում մեր հետևից, անեծքներ թափում մեր գլխին: Վերջը թողնում-հեռանում էինք:

Օրերից մի օր իմացանք, որ Յուրիկի պապը մահացել է: Տղաներով հավաքված էինք: Հանկարծ Յուրիկի դասարանցի Սերժիկը՝ վեց եղբայրներից ամենամեծը, ասաց.

– Յուրիկ, դեղոտ մեռա՛լ ա, պա մաղարիչ չը՞ս անում:

Մենք ապուշ կտրած իրար էինք նայում. մաղարիչ բառն առաջին անգամ էինք լսում: Սերժիկը բացատրեց, որ սգո հացկերույթից հետո Յուրիկը բոլորիս համար կրեթի համեղ ուտելիքներ, իսկ մենք կատենք, դա էլ կդառնա մաղարիչ: Հաջորդ օրը՝ թաղման արարողությունից հետո, ժողովուրդը հավաքվեց Յուրիկենց բակում: Նստեցին մեռելահացի: Հացից հետո, երբ ժողովուրդը ցրվեց, Յուրիկը սգո սեղանից տարբեր ուտելիքներ լցրեց պայուսակների մեջ և բերեց: Հավաքվել էինք Սերժիկենց

դարպասի առաջ: Հենց գետնին իսկույն թերթեր փռեցինք, ուտելիքը շարեցինք և սկսեցինք մի լավ քեֆ անել: Հիշողությանս մեջ մինչև հիմա մնացել է վիճեգրեմով լցված լիտրանոց ապակե բանկան: Ի դեպ, այն մեր գյուղի հարսանիքների և սգո սեղանների ամենանշանավոր աղցաններից էր: Մենք հերթով ձեռքներս մտցնում էինք բանկայի մեջ, բռնելով հանում վիճեգրեմը և հաճույքով ուտում: Մեր քեֆով այնքան էինք տարվել, որ չնկատեցինք, թե ինչպես հայտնվեց Սերժիկի հայրը:

– Ա՛խ խոխեք, էտ հի՞նչ ըք անում:

Յուրիկը թե.

– Արշակ դայ, դեղոտ մեռա՛լ ա, մաղարիչ ըմ պեռալ, օտում ընք:

Արշակ դային ձեռքը մեկնեց, չափառից մի ցաք պոկեց ու քայլ արեց դեպի մեզ.

– Ա՛խ ես ձեր ծծած կաթնըմը...

Շարունակությունը չսեցինք. ամեն մեկս մի կողմի վրա պոկվեցինք: Հևիհև մտա մեր բակը ու մորս պատմեցի ողջ եղելությունը: Նա մի լավ ծիծաղելուց հետո բացատրեց, որ մաղարիչն ուրախ առիթներով են անում, լավ լուրի համար աչքալուսանք պետք է տալ, կարելի է աչքալուսանքի դիմաց որևէ բան խնդրել, օրինակ՝ քաղցրավենիք կամ փող: Գյուղում դրան ասում էին *մշտլող ուղեղ*: Դրանից հետո, երբ տեսնում էինք, որ մեկի տղան բանակից կամ բարեկամները հեռվից եկել ու փողոցով շարժվում էին դեպի նրանց տուն, վազելով շուտ հասնում էինք, աչքալուսանք տալիս և մշտլող ուզում: Հաճախ տալիս էին մի բուռ կոնֆետ կամ 1 ռուբլի, որով այդ տարիներին գյուղի խանութից կարելի էր շատ քաղցրավենիք գնել: Մեր ամենասիրածը խտացրած կաթն էր (արժեք 55 կոպեկ), «լիմոննի» վաֆլին (25 կոպեկ), իսկ 20 կոպեկով էլ կարելի էր հին ակումբում որևէ կինոնկար դիտել:

Ներքե թաղի վերևի մասում՝ գյուղի կենտրոնում, կոլտնտեսության մի հին գոմ կար, որտեղ առաջ ձիեր էին պահում: Երբ 10-12 տարեկան երեխաներ էինք, այդ գոմը կիսախարխուլ վիճակում դեռ կանգուն էր: Հետագայում քանդեցին: Կիսագետնափոր 10-15 մ երկարությամբ շինություն էր: Հետևի մասով տանիքը համարյա գետնի վրա էր, շատ հատվածներ՝ առանց կղմինդրի (գյուղի բոլոր տների տանիքներն այդ ժամանակ կղմինդրածածկ էին, իսկ հետագայում սկսեցին գործածել շիֆեր): Մենք հաճախ էինք այդ անցքերից տանիք մտնում և խաղում: Առջևի մասում տանիքն ահագին բարձր էր գետնից և հենվում էր մի քանի գերաններից կազմված սյունաշարքի վրա: Գոմի առաջ մի փոքրիկ տափարակ կար, որտեղ անկանոն շարված էին մի քանի մեծ գերաններ: Այդտեղից սկսվում էր բավական թեք լանջը, որը ձգվում էր մի 100 մետրի չափ ու հասնում Ներքե ճյուղ:

Մենք՝ 10-12 տարեկան տղաներս, խանութից առնում էինք խթացրած կաթն ու վաֆլին, վազում դեպի վերոնշյալ գերանները: Գոմի առաջամասում գտնվող սյուների վրա ցից մեխեր էին հանդիպում: Խտացրած կաթի տուփը խփում էինք այդ մե-

խերին, ծակում ու հենց գերաններին նստած՝ խմում էինք համեղ թանձրուկը՝ հետն էլ ճաշակելով փխրուն վաֆլին: Բնական էր, որ այդքան քաղցր ուտելիքից հետո ծարավում էինք, բայց աղբյուրը հեռու չէր. 1-2 րոպե վազք լեռան լանջն ի վար, և մենք Ներքե ճյուղի պաղ աղբյուրների մոտ էինք: Ընդհանրապես շատ էինք սիրում այդ գերաններին նստել հատկապես ամռան լուսնյակ ու աստղաշատ գիշերներին: Հոյակապ բնապատկեր էր բացվում. ներքևում տասնյակ կիլոմետրեր ձգվող դաշտերն ու բնակավայրերն աչք էին շոյում, և թվում էր՝ հորիզոնից անդին աշխարհը վերջանում է... Վաղ գարնանը մեզ ձգում-հմայում էր ներքևի արտերի կանաչին խառնված վայրի կակաչների (*սյուծուծ* էինք ասում) վառ կարմիրը, իսկ ամռանն այդ արտերն ավելի շատ նման էին ոսկեփայլ ծովի, որ քամուց ծփում էին խալտացող ալիքների պես: Արտերը հնձելուց հետո հարող վառում էին, և գիշերը հրաշք տեսարան էր բացվում. կրակը տարածվում էր տարբեր ուղղություններով՝ ասես մարտահրավեր նետելով մինչև Քուռ գետը փռված գյուղերի վառվող աղոտ ճրագներին:

Լուսնյակ գիշերներին, այդ գերաններին նստած, երկար գրուցում էինք, երագում, ֆիլմեր (թեկուզ միասին էինք դիտել դրանք), տատիկներից լսած հեքիաթները պատմում, ընթերցած գրքերից պատմվածքներ հիշում: Ասեմ, որ մեր տատիկների հեքիաթները, որոնք անչափ հետաքրքիր էին, հետո ես ոչ մի գրքում չեմ հանդիպել: Իմ կարծիքով՝ այդ հեքիաթներից շատերը հենց նրանք էին հորինում: Թեպետ գրաճանաչ էին, բայց որևէ գրքից չէին կարող կարդացած լինել, քանի որ շատ դժվարությամբ էին գրում-կարդում: Հաճախ էին մեզ խնդրում, որ իրենց համար կարդանք բանակում ծառայող կամ հեռու քաղաքներում ապրող թոռների նամակները: Եվ մեր բարի տատիկների համար մենք կարդում էինք համարյա նույն բառերով սկսվող նամակները. «Նախքան նամակիս բուն իմաստին անցնելը՝ թույլ տվեք... և այլն, և այլն»: Ի տարբերություն տատիկների՝ մեր պապերը քաջախոս էին և շատ չէին կիսվում մեզ հետ: Երբ խնդրում էինք պատմել պատերազմից, ասում էին՝ կվախենաք, պատմել որսից՝ գլուխներն ազատում էին, կամ էլ մեզ ձեռ առնելու պես էին պատմում: Օրինակ՝ մի պապիկ պատմում էր. «Մի օր գնացել էի անտառ՝ որսի: Հրացանը ուսս գցած գնում եմ, մեկ էլ մի արջ ելավ դեմս՝ զոզնոցը կապած, մեջը՝ լիքը տանձ ու ասաց՝ տանձը երկալ, Միսակ ախպեր: Ասացի՝ չէ, շնորհակալ ըմ, ա՛րջ քուրիկ, սա՛ղ իմիս: Արջն իր ճամփան շարունակեց, ես՝ իմը: Մի քանի քայլ անելուց հետո թեքվեցի և արջի թիկունքից կրակեցի: Տեսնեմ արջը զոզնոցը բաց թողեց, տանձը թափվեց գետնին, ինքը մի կերպ շրջվեց դեպի ինձ ու ընկնելով ասաց. «Վեզու կոտրե՛, Միսակ, քուրեզնես (քոթոթներս) եթիմ թուրեցե՛ր»...»

Ուրա՛խ, անհո՛գ, երջանի՛կ մանկություն...

Տարիներ անց՝ 1985 թ., Մեծ հայրենականի 40-ամյակի կապակցությամբ դպրոցում կազմակերպեցի պատերազմի վետերանների հանդիպում աշակերտների հետ: Հավաքվել էին մեր դպրոցի վերջին 8-րդ դասարանի 6 աշակերտները և Ուշտալի միջնակարգ դպրոցում սովորող 9-10-րդ դասարանների մեր գյուղացի աշակերտները: Ցավով պիտի նշեմ, որ երկու ամիս անց մեր դպրոցը փակվեց... Նախօրոք հանդիպել էի բոլոր վետերանների, ինչպես նաև մեր գյուղում շատ ու շատ հարգված Մանուչարյան Սարգիս պապի հետ: Նա պատերազմի ժամանակ գերի էր ընկել, Ֆրանսիայի հյուսիսում փախել գերությունից, իսկ կարճ ժամանակ անց, երբ Ֆրանսիան ազատագրվել է անգլո-ամերիկյան զորքերի կողմից, պատերազմից հետո նա վերադարձել է գյուղ: Հատկանշական է, որ հետագա ամբողջ կյանքում նա անասնաբույժ է աշխատել և անգերազանցելի էր: Երբ հանդիպման սկզբում հետաքրքրվեցի նրա առողջությամբ, ասաց.

– Լա Մանշում ձեռ ու երես եմ լվացել, եկել տուն և ամբողջ կյանքս ծառայել ժողովրդիս: Ծա՛տ լավ եմ:

Երկար ժամանակ վերհիշում էր պատերազմի տարիներին գլխով անցածը: Երբ պատմեց, որ ամերիկացիներն առաջարկել են մեկնել Ամերիկա, իսկ ինքը մերժել է, ես հարցրի.

– Ինչո՞ւ չգնացիք, չէ՞ որ վտանգ կար, որ սովետական մարմինները Ձեզ կաքսորեին Միբիթ՝ գերի ընկնելու ու ամերիկացիների հետ շփվելու համար:

– Մորս խո՛սք էի տվել, որ ողջ-առողջ վերադառնալու եմ: Երագներումս մի՛շտ գյուղում էի: Ամերիկայում ճիրին Դուզե և Թյունի պապուրնց կալ չի կա...

Մեկ ուրիշ վետերանի՝ Նապոլեոն Դանիելյանի հետ հանդիպեցի դաշտում: Այդ օրը մեր թաղի ոչխարների հովվության նրա հերթն էր: Երկուսով նստել էինք ապրիլյան կանաչ խոտերի վրա: Նա, հայացքը գցած Շրլաղի ձորին, ընկել էր հուշերի գիրկը:

– Գիշերով անցել էինք թշնամու թիկունքը՝ հետախուզության, իսկ վերադարձին՝ վաղ առավոտյան, սկսվեց ճակատամարտը: Մենք հայտնվեցինք թշնամու կրակի տակ: Երբ մի քանի կրակահերթ պայթեց անմիջապես ոտքերիս տակ, հասկացա, որ ինձ նկատել են, և վերջս եկել է: Այդ պահին հասկանալով, որ մահը մոտ է, «չենին չփրտակերը մենս ընգեն»...

Ճակատագիրը բարեհաճ գտնվեց նրա հանդեպ. նա էլ ողջ և առողջ վերադարձավ հայրենի գյուղ:

Հարգելի՛ համագյուղացիներ, իմ նվաստ հնարավորություններով այս հուշերը շարադրեցի մի նպատակով, որ չմոռացվի մեր հինավուրց գյուղը, որ միշտ հիշենք մեր հող-հայրենին, որ չմոռանաք «չենին չփրտակերը»...

ԽԱՉԵՆ-ԴՈՐՔԱՏԼԻԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բաֆֆի Զորթոշյան

Դամբարանը գտնվում է Արցախի Հանրապետության Ասկերանի շրջկենտրոնից 11 կմ հյուսիս՝ Խաչեն-Դորբատլի¹ գյուղի հյուսիսարևմտյան եզրից 500 մ արևմուտք: Հիմնականում հիշատակվում է բնակավայրի, երբեմն էլ նաև այնտեղ ամփոփված հանգուցյալի անվամբ:

Դամբարանը յուրահատուկ է իր տեսակով: Չմանրամասնելով ճարտարապետական և գեղարվեստական առանձնահատկությունները՝ հարկ ենք համարում մեջբերել հուշարձանը բազմակողմանի ուսումնասիրած մասնագետների կարծիքները:

Ըստ ճարտարապետներ Մ. Ուսեյնովի, Լ. Բրետանիցկու և Ա. Սալամզադեի՝ «Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում դամբարանի ճակատի պատկերները՝ եղնիկին խեղդող գիշատիչ, թևավոր արծվառնու, ընձառնու, վագող եղջերուներ, այծյամներ և այլն...: Պատկերաքանդակները գունավորվել են մուգ կարմիր ներկանյութով և ողորկվել: Այս եղանակն Ադրբեջանում որևէ այլ տեղ չի հանդիպում...: Դամբարանի ճարտարապետական և հարդարանքի տարրերից շատերն ասոցիացվում են սահմանակից կամ հարևան երկրների ճարտարապետության մոտիվների հետ...: Օրինակ՝ հովանոցաձև ծածկը..., մուտքի ճարտարապետական պարակալումը զարդաքանդակ վարդյակներով, ստալակախտավոր լուծումները և հատկապես կենդանիների պատկերները, որոնք հազվագյուտ են Ադրբեջանի հուշարձանների հարդարանքում...: Դամբարանի ճարտարապետությունն ընդլայնում է Անդրկովկասի մահմեդական և քրիստոնեական աշխարհների կապերի մասին պատկերացումը»²:

Դամբարանը հյուսիսից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2009 թ.)

Լ. Բրետանիցկու և Բ. Վեյմարնի վկայությունների համաձայն՝ «...դամբարանի յուրահատուկ ճարտարապետությունն ու հարդարանքը զգալիորեն ընդլայնում են պատկերացումները Մերձավոր Արևելքի, Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի մահմեդական և քրիստոնեական արվեստների փոխկապակցության մասին...: Շքամուտքը... պարակալում է խոշոր, նրբորեն և վարպետորեն կերտած վարդյակների շղթան, որ հիշեցնում է Մելիք Աջարի դամբարանի և Եղվարդի եկեղեցի-տապանատան մուտքերի հարդարանքը: ...դամբարանի ճարտարապետության մեջ բազմաթիվ տարրեր վկայում են հարևան քրիստոնյա շրջանների ճարտարապետության հետ կապերի մասին՝ մուտքի հարդարանքը, ...կատարման ձևը, ստալակախտավոր լուծումները: Հատուկ նշենք, որ Ադրբեջանի ճարտարապետական հուշարձանների հարդարանքում հազվադեպ են հանդիպում կենդանի արարածների

¹ Վկայվել է նաև *Խաչեն-Դորբանդլի (Վարապետյան Ս.*, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 227: *Մարգարյան Գ.*, Վիճագրագիտական էսքիզներ, «ՊԲՀ», 2008, № 2, էջ 199), *Խաչին-Դորբարըլը (Սեյնով Մ., Բրետանիցկի Մ., Սալամզադե Ա.,* История Архитектуры Азербайджана, Москва, 1963, с. 155. *Бретаницкий Л., Веймарн Б.*, Очерки истории и теории изобразительных искусств. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков, Москва, 1976, с. 67), *Խաչին-Տյուրբետլի (Օֆենդի Ք.*, Азербайжан Декоратив-Тәтбиги Сәнәтләри, Баки, 1976, с. 45. *Օֆենդի Ք.*, Azərbaycan İncəsənəti, Bakı, 2007, s. 56), *Խաչին-Դորբանդլի (Ջոկոև Ա.*, Qarabağ Abidələri, 2009, s. 128. *Չուլիևա Ս.*, Qarabağda nəyim qaldı?, "Miras", 2011, № 1, s. 67. *Ուսեյնով Ք.*, Vaxtilə Qarabağda mədəniyyət, elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf dövrü keçirib, "Xalq Cəbhəsi", 18 fevral, 2015, s. 13) և *Խաչին-Դորբանդլի (Չուլիևա Ք.*, Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, C. 2, Bakı, 2017, s. 332) տարբերակներով:

² *Սեյնով Մ., Բրետանիցկի Մ., Սալամզադե Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 153, 156:

Դամբարանի ստալակտիտավոր լուծումները և ճակատները զարդարող մի քանի կենդանիների պատկերներ (լուս.՝ Ռ. Քորթոշյանի, 2011 թ.)

պատկերներ՝ ...եղնիկին խեղդող գիշատիչ, թևավոր արծվառյուծ, եղջերուներ, այծյամներ...»³:

Ըստ հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանի՝ «...նրա որմերի մեջ բացված խորշերի շուրջ պատկերված ցլի, վագրի և կենդանակերպ այլ հարթաքանդակների կատարման ոճն ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները հար և նման են... Եղվարդում՝ Շահիկ վարդպետի (ճարտարապետի) կառուցած Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան ճակատի հարթաքանդակներին: Բացի պատկերաքանդակներից՝ համանման են նաև այդ շինությունների զարդաքանդակները և հատկապես ստալակտիտավոր լուծումները...: Առկա ընդհանրությունները, նաև կառուցման ժամանակաշրջանի համընկնումը... առիթ են տալիս կար-

ծելու, որ Խաչեն-Գորբանդլիի դամբարանի ճարտարապետը նույն ինքը՝ Շահիկ վարդպետն է...»⁴:

Դամբարանի վերաբերյալ հիմնական տեղեկությունները, սակայն, մեզ է փոխանցում հյուսիսային ճակատի մուտքից վեր փորագրված արաբերեն արձանագրությունը, որտեղ նշված են կառուցման թվականը, պատվիրատուի և ճարտարապետի անունները: Այս արձանագրությունը թարգմանաբար հրատարակվել է աղբյուրներին և ռուսերեն մի քանի աշխատություններում (Ե. Պախոմով, Մ. Մասսոն, Ա. Բոլդիրև, Ա. Սալամզադե, Լ. Կերիմով, Տ. Գյուզալյան, Ա. Ալեսքերգադ)⁵: Պետք է նշել, որ

3 Бреганицкий Л., Веймарн Б., նշվ. աշխ., էջ 67, 69:

4 Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 227: Տե՛ս նաև նույնի՝ Արցախի հայ ճարտարապետության մահմեդական հուշարձանները, Երևան, 2010, էջ 4-11:

5 ճարտարապետի անվան ընթերցումը հեղինակների մոտ տարբեր է (Усейнов М., Бреганицкий Л., Саламзаде А., նշվ. աշխ., էջ 155):

Խաչեն-Ղորբատլիի դամբարանի մուտքի հարդարանքը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2009 թ.) և կենդանիների պատկերաքանդակներ (լուս.՝ ժ.-Կ. և Շ. Չոբեկիների, 2005 թ.)

Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու երկրորդ հարկի մուտքի հարդարանքը և կենդանիների բարձրաքանդակներ (լուս.՝ Բ. Քորթոշյանի, 2011 թ.)

վերջիններս, որպես կանոն, միանման և ճիշտ են ընթերցել կառուցման թվականը, իսկ պատվիրատուի անունը՝ բնօրինակից և միմյանցից փոքր տարբերություններով (այսպես՝ Մուսա խոջայի որդի Կուրթու⁶, Մուսայի որդի Կատավա խոջա⁷), սա-

կայն ամբողջովին սխալ են ընթերցել ճարտարապետի անունը՝ Շահբենգեր⁸ կամ Շախսենգի⁹:

Նոր մոտեցում է ձևավորում արձանագրության մեր ընթերցումը, որն էլ ճշտում է կառույցի ճարտարապետի ինքնությունը՝ հայազգի Շահիկ վարդ-

⁶ Նույն տեղում:

⁷ **Бреганицкий Л.**, Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока, Москва, 1966, с. 195.

⁸ **Усейнов М., Бреганицкий Л., Саламзаде А.**, նշվ. աշխ., էջ 155. Տե՛ս նաև **Əfəndi R.**, Azərbaycan İncəsənəti, s. 56.

⁹ **Бреганицкий Л.**, նշվ. աշխ., էջ 195: Տե՛ս նաև **Бреганицкий Л., Веймарн Б.**, նշվ. աշխ., էջ 69:

Երևանի դամբարանի ստալակոտիտավոր լուծումներով մուտքը (լուս.՝ Գ. Կարապետյանի, 2011 թ.), Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2006 թ.), Երևանի դամբարանից հայտնաբերված արաբատառ շքադրուսները (լուս.՝ Ա. Քալանթարյանի և Գ. Մելքոնյանի նշվ. աշխ.-ից) և Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու թմբուկի վերնամասում ագուցված համանման արաբատառ շքադրուսները (լուս.՝ Բ. Քորթոշյանի, 2011 թ.)

պետ, և հաստատում նախապես մեջբերված մասնագետների կարծիքներն ու եզրահանգումները:

Վարդպետ Շահիկը նաև Երևանի Աբովյան 3 հասցեում գտնվող մահմեդական դամբարանի և Կոտայքի մարզի Եղվարդ քաղաքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու ճարտարապետն է¹⁰: Որպես մշակութային փոխազդեցության ցայտուն դրսևորում՝ Երևանի դամբարանի մուտքի վրա առկա է հայերեն և արաբերեն արձանագրություն¹¹, իսկ Եղվարդի ե-

կեղեցու թմբուկի վերնամասում տեղադրվել են արաբատառ ջնարակված բազմաթիվ սալիկներ (շքադրուսներ), որոնց նմանները հայտնաբերվել են նաև Երևանի դամբարանի պեղումների ժամանակ:

Խաչեն-Գորբատլիի դամբարանի արաբերեն եռտող արձանագրությունն է.

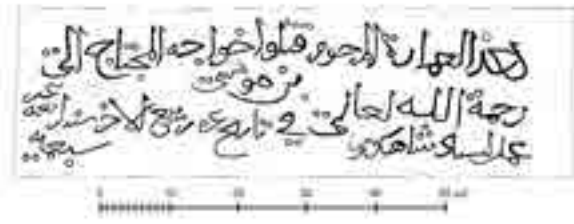
هذه العمارة للمرحوم قتلوا خواجه بن موسى المحتاج الى رحمة الله تعالى في تاريخ عشرة ربيع الاخر سنة اربعة عشر سبعماية. عمل (1) لبناء شاهيك وت.

Թարգմ. Այս կառույցը Մուշայի որդու՝ հանգուցյալ Կուրթու Խավաջայինն է: Նա աստծո ողորմության կարիքն ունի: Թվին 10 Բաբիդ Ալախետր 714 (24-07-1314): Շենքի կառուցող՝ Շահիկ վարդպետ:

¹⁰ Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1321 թ. (Մարգարյան Գ., նշվ. հոդվ., էջ 198):

¹¹ Երևանի դամբարանի հայերեն արձանագրությունն է՝ ՉԿԸ (1319 թ.), Շահ(ի)կ վ(ար)դ(պետ) (Քալանթարյան Ա., Մելքոնյան Հ., Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ., Երևան, 2005, էջ 122: Տե՛ս նաև Նորահայտ դամբարան՝ Երևանի կենտրոնում, «Հայ արվեստ», 2002, № 1, էջ 23): Իսկ առաջին անգամ հրատարակվող արաբերեն արձանագրությունն է՝ كل مو/شى ابن غماوث / في سنة عشرون و سبعماية .

Թարգմ. Դնասուսի որդի-Քալ(՞) Մուշա, քվին 720 (1320-1321 թթ.): Հավանական է, որ այս դամբարանը պատկանում է Կուրթու Խավաջայի հորը:

Խաչեն-Դորբատլիի դամբարանի արձանագրությունը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2009 թ.) և գրչանկարը (գրչ.՝ Ռ. Քորթոջյանի, 2010 թ.)

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ հարկ եմ համարում նշել, որ 1995 թ.-ից ի վեր ադրբեջանական քարոզչամեքենան հաճախ անհիմն տեղեկություններ է հրատարակում այն մասին, թե հայերը կանխամտածված ավերում են Արցախի մահմեդական հուշարձանները՝ այդ շարքում նշելով նաև Խաչեն-Դորբատլիի դամբարանը¹²: Իրականում, սակայն, մահմեդական հուշարձանները ոչ միայն պահպանվում էին Արցախում, այլև հենց հայկական գիտական շրջանակներում ցարդ համարվում են ազգային ճարտարապետության անքակտելի մաս, քանի որ դրանք, ինչպես նաև Խաչեն-Դորբատլիի դամ-

բարանը, «...ստեղծվել են հազարամյակների մշակման ուղի անցած հայ ճարտարապետության շինարվեստով, սկզբունքներով, տրամաբանությամբ, գիտելիքների պաշարով, հմտություններով, գեղարվեստական ընկալումներով և հայ մարդու քրտինքով»¹³:

Երբ 21/11/2020 թ. ավարտվեց հայ ճարտարապետության յուրահատուկ գոհարներից մեկին՝ Խաչեն-Դորբատլիի դամբարանին նվիրված այս ուսումնասիրությունը, այն, ցավոք, արդեն մեկ օր առաջ գերեվարվել էր:

12 Այդ մասին տես www.virtualkarabakh.az
www.armenianvandalism.az
www.musabiqe.edu.az
www.aydinliga-dogru.com
www.azertag.az

13 Կարապետյան Ս., Արցախի հայ ճարտարապետության մահմեդական հուշարձանները, էջ 2:

ՀԱՅԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑԱՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅՈՒՄ

Հեթում քին. Թարվերդյան

Հայ համայնքների գործունեությունը միշտ էլ մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել ոչ միայն հայ, այլև օտար պատմաբանների շրջանում: Պատմական հարուստ ժառանգությամբ է առանձնանում հատկապես Ռումինիայի հայ համայնքը¹:

1. ՍՈՒՉԱՎԱ

Մեր նախորդ հոդվածներում անդրադարձել ենք ռումինահայերի ծագմանը: Ինչպես հայտնի է, նրանք սերում են Անիից²: 1045 թ. Անիի կործանումից հետո բազմաթիվ հայեր գաղթում են Գրիմ, Լեհաստան, այնտեղից էլ՝ մոլդովական հողեր՝ Սուչավա³: Գժվար է ասել, թե երբ են նրանք այնտեղ հաստատվել, բայց ընդունված է այն փաստը, որ ոտք են դրել ԺԳ դարի սկզբին⁴:

Հայտնի է, որ դեռևս 1388 թ. տեղի հայ համայնքը ենթարկվում էր Լվովի հայոց թեմին: 1401 թ. մոլդովական իշխան Ալեքսանդր Ա Բարեպաշտը Սուչավայում հաստատում է հայկական առանձին եպիսկոպոսական աթոռ⁵:

Պատմական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ԺԵ դարից սկսած՝ մեծապես ամրապնդվում է հայերի դիրքը Սուչավայում, և նրանք սկսում են եկեղեցիներ կառուցել: Կաթոլիկ եպիսկոպոս Բանդինիի վկայության համաձայն՝ 1646 թ. հայերն արդեն ունեին 4 եկեղեցի, որոնց եպիսկոպոսի նստավայրն էր քաղաքի մյուս ծայրին գտնվող վանքը⁶:

Ըստ ռումինական աղբյուրների՝ հայերը Սուչավայում բնակվում էին ոչ միայն քաղաքի ծայրամասերում, այլև կենտրոնական հատվածում⁷:

Այս մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում ռումին պատմաբան Հովհաննես Գռեմադեն: Ըստ նրա՝ հայկական թաղամասը գտնվում էր շու-

կայից հյուսիս-արևմուտք և ուներ հիմնականում միահարկ և ցածր տներ⁸:

Լ. Բաբայանի տվյալների համաձայն՝ հայերը բնակվում էին հայկական փողոցում, ինչպես նաև Սբ. Սիմեոն եկեղեցու և Ջամկա վանքի հարևանությամբ⁹:

Հովհաննես Գռեմադեն նշում է, որ սուչավաբնակ հայերը մեծահարուստներ էին: Հատկապես աչքի էին ընկնում վաճառականները, որոնք մեծ առևտուր էին անում շուկայի կենտրոնում¹⁰: Բացի առևտրից՝ հայերը զբաղվում էին նաև անուշեղեն պատրաստելով և դրա վաճառքով: Քաղաքում նշանավոր հայ սեփականատերերից էին Պրունկ եղբայրները, Անդրեաս և Քրիստափոր Արտինովիչները, ինչպես նաև Խաչերես Խաչին և Կարալիսը¹¹:

ԺԵ դարում քաղաքի հայ բնակչությունը կազմում էր 3500 (700 տուն)¹², 1608 թ.՝ 2000¹³, 1645 թ.՝ 3000¹⁴, 1830 թ.՝ 1000 (200 տուն)¹⁵, 1911 թ.՝ 215¹⁶, 1926 թ.՝ 100¹⁷, 2014 թ.՝ 62 շունչ:

Ինչ վերաբերում է Սուչավայի հայապատկան տների ճարտարապետությանը, ապա Լ. Բաբայանը գրում է, որ դրանց մեծ մասը կառուցված է եղել մոլդովական ոճով, իսկ տան շուրջն այնպես էր պարսպապատվում, որ հնարավորություն չէր տրվում անցորդներին նայել դեպի ներս¹⁸:

Ռումին նշանավոր պատմաբան Գ. Գոլիվը հայտնում է, որ Սուչավայի կենտրոնում՝ շուկայի տեղում էր եղել Սբ. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին, իսկ նրանից ոչ շատ հեռու Սբ. Խաչն էր:

Շուկայի շինարարության ժամանակ հայտնաբերվել են նշված եկեղեցու հիմքերը և հայկական տապանաքարեր, որոնք, ցավոք, չեն պահպանվել:

Սբ. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու կառուցման և ավերման մասին ոչ մի տեղեկություն հայտ-

1 **Торамаян А.**, К изучению строительной деятельности армян в Румынии; Сучава, «ՊԲՀ», 1980, № 4, էջ 208-222:

2 **Թարվերդյան Հ.**, Սուչավայի հայկական հրաշքը, «Էջմիածին», 2014, Գ, էջ 122:

3 **Գեմետրիոս Տան**, Արևելեան Հայք ի Պոլսովինա, քարգ.՝ **Գ. Գալինթարեանի**, Վիեննա, 1891, էջ 5:

4 **Թարվերդյան Հ.**, Ռումինահայ գաղթօջախների դերը ԺԳ-ԺԷ դարերում, «Էջմիածին», 2014, Թ, էջ 119:

5 **Siruni H.**, Bisericile armene din Tărire Române on Anuarul “Ani”, de cultură armeană, București, 1942-1943, p. 516. Տե՛ս նաև **Giurescu C.**, Târguri sau orașe si cetăți moldovene, București, 1967, p. 282-283.

6 **Reli S.**, Din viața religioasă si bisericească a Sucevei on sec. XVIII-XIX, Cernăuți, 1937, p. 19.

7 **Giurescu C.**, նշվ. աշխ., էջ 285: Տե՛ս նաև **Բաբայան Լ.**, Հայերը Մոլդավայում եւ Բուրովինայում, Թիֆլիզ, 1911, էջ 163:

8 **Grămadă I.**, Din Bucovina de altădată, București, 1911, p. 59.

9 **Բաբայան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 156-158:

10 **Grămadă I.**, նշվ. աշխ., p. 59.

11 **Բաբայան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 156-158:

12 **Բժշկեան Մ.**, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, Վենետիկ, 1830, էջ 191:

13 **Սիմեոն դարի Լեհացայ** Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք, աշխտ.՝ **Ն. Ալիմեան**, Վիեննա, 1934, էջ 33:

14 **Codex Bandinus**, Analele Academiei, p. 219.

15 **Բժշկեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 191:

16 **Բաբայան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 149:

17 **Grămadă I.**, նշվ. աշխ., էջ 59-60:

18 **Բաբայան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 164:

նի չէ: Կարելի է միայն ենթադրել, որ այն կան վերվել է 1512 թվականից առաջ, երբ հիմնվել է Սբ. Մարիամ Աստվածածին կուսանաց վանքը, կան էլ 1551 թ. կործանվել հրանոթային հարվածից, որը, ըստ Մինաս Թոխատեցու տեղեկության, կատարվել է Ստեփան կամ Ստեֆան իշխանի հրամանով¹⁹:

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում պարզվեց, որ մինչև ԺԸ դարը Սուչավա քաղաքում գոյություն է ունեցել հայկական մեկ այլ եկեղեցի և՛ Սբ. Երրորդությունը, որին կից եղել է գերեզմանոց: Հայտնի է նաև, որ եկեղեցու քարերով կառուցվել է Սբ. Խաչ եկեղեցու գավիթը²⁰: Ցավոք սրտի, մենք չկարողացանք որևէ այլ տեղեկություն գտնել Սբ. Երրորդություն եկեղեցու հիմնադրման վերաբերյալ:

Ընդհանրապես Սուչավայում հայկական եկեղեցիների, վանքերի և հատկապես Սբ. Երրորդություն և Սբ. Նիկողայոս եկեղեցիների մասին հիշատակում է Մինաս Բժշկյանը²¹:

Վերոնշյալ եկեղեցիներից և վանքերից գա՛տ՝ 1902 թ. քաղաքի հայկական գերեզմանոցի կենտրոնում կառուցվում է գմբեթավոր մատուռ (ճարտարապետն է Վ. Կլիկան)՝ որպես Պրունկուլների ընտանեկան դամբարան: Այն Ռումինիայի՝ հայկական ճարտարապետության ոճով կառուցված եկեղեցական միակ շինությունն է:

Մատուռի ներսում ագուցված մարմարյա սև սալիկին առկա է հայերեն և գերմաներեն (վերջին տողը՝ լատիներեն) շինարարական արձանագրություն:

Diese Kapelle wurde als Ruhestätte ihrer Angehörigen Michael Bogdan Ritter von Prunkul, Warteres Garabeth Ritter von Prunkul und Sofie Walerian von Prunkul im Jahre des Herrn 1902 erbaut. Fecit ing. W. Klika.

Թարգմ.՝ Այս մատուռը կառուցվել է որպես վերջին հանգրվան սիրելի Միքայել Բոգդան կավալեր Ֆոն Պրունկուլի, Վարդերես Կարապետ կավալեր Ֆոն Պրունկուլի և Սոֆի Վալերիան Ֆոն Պրունկուլի, մեր տիրոջ 1902-րդ տարում: Կառուցել է ճարտարապետ Վ. Կլիկան:

Ծանոթ. սալիկի հայերեն արձանագրությունից պարզվում է, որ մատուռում ամփոփված են մինչև 1902 թ. վախճանված Պրունկուլ ընտանիքի ութ անդամները՝ Ասատուր, Կատերինե, Ժոզեֆին, Մերիգա, Դոմինիկ, Գարսբետ, Վալերիան, Աուրելի:

Սուչավայում հայերը կառուցել են նաև Չամկայի և Հաճկատարի վանքերը:

Չամկան, որը ԺԵ դարում եղել է տեղի հայոց հոգևոր առաջնորդական կենտրոնը, կոչվել է նաև Սբ. Օգեսնո, որի մասին լեռն պատմաբան Լ. Շի-

Պրունկուլների ընտանեկան մատուռ-դամբարանը

մանսքին գրում է. «Չամքան, անկասկած, հանդիսանում է Սուչավայի հայերի կառուցած ամենակարևոր հոգևոր յուշարձանը՝ գերազանցելով մնացեալ բոլորին ինչպես իր մեծությամբ, այնպես էլ իր արուեստով: Գտնուելով Սուչավայի արևմտեան ծայրամասի՝ Արենի կոչուած բարձրավանդակում՝ նա ստացաւ լեռնական Չամէք կամ յոզնակի՝ Չամքի անունը, որը լեհերէն նշանակում է բերդ, ամրութիւն կամ ամրոց»²³:

Չամկան, որպես թեմական առաջնորդանիստ կենտրոն, առաջին անգամ հիշատակվում է 1415 թ.: Նշված թվականին առաջնորդն էր Ավետիք եպիսկոպոսը²⁴:

Չամկայի վանքը, պարսպապատից բացի, բաղկացած է հիմնականում երեք կառույցներից: Հենց այդ պատճառով էլ ավանդաբար հիշվում է, որ վանքը կառուցել են երեք եղբայրներ²⁵:

19 **Siruni H.**, նշվ. աշխ., էջ 524. Տե՛ս նաև **Ալիշան Ղ.**, Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումենիոյ հաւաստչեայ յաւելածովք, Վենետիկ, 1896, էջ 42: **Ալիսնան Ն.**, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921, էջ 88:

20 **Goilav G.**, Bisericile armene de prin Tărrile Române, București, 1911, p. 4. Տե՛ս նաև **Siruni H.**, նշվ. աշխ., էջ 524:

21 **Բժշկեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 191-192: Տե՛ս նաև **Բաքայեան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 174:

23 **Գօլանճեան Մ.**, Ռումինահայութեան Անին՝ Սուչավայի հայ գաղութը, Երևան, 2000, էջ 87:

24 **Միրունի Հ.**, Հայ եկեղեցին ռումեն հողի վրա: Նիկոլա Յորգա, Սբ. Էջմիածին, 1966, էջ 15: Տե՛ս նաև **B. P. Hajdeu**, Istoria toleranteo religioase on România, București, 1868, p. 62-63.

25 Ըստ ավանդության՝ եղբայրներից Հակոբը կառուցել է Սբ. Հակոբ մատուռը, Օգեսնոլը՝ Սբ. Օգեսնոյի եկեղեցին, իսկ Գրիգորը՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի մատուռը (**Գալիպագեան Հ.**, Ռումինահայ գաղութը, Երուսաղէմ, 1979, էջ 63): Այստեղ

Ջանկայի վանքը հարավ-արևմուտքից

Առաջին շինությունը զանգակատուն-աշտարակն է, որի ստորին մասից պատմական դարպասով բացվում է դեպի վանք տանող մուտքը: Աշտարակի երկրորդ հարկում Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի մատուռն է, իսկ նրա վերևում՝ զանգակատունը:

Երկրորդը Սբ. Օգսենտ եկեղեցին է՝ բաղկացած նախագավթից, գավթից և խորանից: Ունի երկու մուտք՝ բացված գավթի հյուսիսային և նախագավթի արևմտյան կողմից:

Երրորդը վանատուն առաջնորդարանն է, որի երկրորդ հարկում է գտնվում Սբ. Աստվածածնին նվիրված մատուռը, իսկ նրա վերևում պաշտպանական մի կառույց է՝ ընդգրկված պարիսպների ընդհանուր համակարգում:

Վանքի պարիսպը, ինչպես գրում է ԺԷ դարի մատենագիր Գրիգոր Դարանաղցին, կառուցվել է նույն դարի քսանական թվականներին²⁶ Մոլդովայի հայոց թեմի առաջնորդ Ղազար վրդ. Բաբերդացու կողմից (պաշտոնավարել է 1624-1631 թթ.):

Վանքի պարիսպների արևելյան անկյունային մասում երևում են միաբանական կացարանների ավերակները, որոնք այժմ էլ խնամքով պահպանվում են: Անհրաժեշտ է նշել, որ Ջանկան նախորդ տասնամյակներին նորոգվել է ռումինական իշխանությունների կողմից:

Սբ. Օգսենտ եկեղեցու ներսի որմնանկարների թեմատիկան ընդգրկում է տերունական ողջ պատկերաշարը: Այն կատարման տեխնիկայով, ըստ ռումինացի մասնագետների, բնորոշ է ԺԵ-ԺԷ դդ. ռումինական արվեստին: Որմնանկարների շարքից, ցավոք, առանձին բեկորներ են պահպանվել, որոնք հիացնում են իրենց արտահայտչականությամբ:

հարկ է նշել, որ վանքում այժմ Սբ. Հակոբ անունով եկեղեցի գոյություն չունի, իսկ Սբ. Օգսենտի եկեղեցուն գտնվող տապանաբարի արձանագրությունից պարզվում է, որ հիմնադիրը ոչ թե Օգսենտն է, այլ Ակորշան:

²⁶ Ժամանակագրություն **Գրիգոր վարդապետի Կամախետայ կամ Դարանաղոտյ**, Երուսաղեմ, 1915, էջ 409:

Ջանկայի վանքի զանգակատուն-աշտարակը և Սբ. Օգսենտ եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից

Սբ. Օգսենտ եկեղեցու ավագ խորանի առջև է գտնվում հիմնադրի գերեզմանը, որն ունի հետևյալ արձանագրությունը.

Այս է տապան / Ակորշ(այ)ին, որ է որդին Ամիրային: Սա է շինող Ս(ուր)բ տաճարին, / հանգեալ հայոց Ռ թվին ԿԱ (1612) էր աւելին, օգս.-ի / ԺԵ (15)-ինն²⁷:

Սուչավայում հայկական նշանավոր եկեղեցիներից է նաև Սբ. Խաչը: Այստեղ պահպանվել է ռումինահայ գաղութից մեզ հասած հնագույն՝ 1428 և

Հատվածներ Սբ. Օգսենտ եկեղեցու որմնանկարներից

²⁷ Միրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 103:

Սբ. Օգոստոս եկեղեցին կառուցողի՝ Ամիրայի որդու՝ Ակոբշայի տապանաքարը

1447 թթ. երկու տապանաքար, որոնց արձանագրություններն են.

«Այս է տապան Էտիլպէլին, որ է որդի Սողոմոնին: Հանգեալ թվին հազար ՆԻԸ (1428) ապրիլ ամսոյ ԺԳ-ին:

Բ Սա է տապան Էսայի երիցու, թվ. ՋԻԶ (1447)²⁸:

Եկեղեցին սկզբնապես փայտաշեն էր: Հիմնովին վերակառուցվում է 1521 թ.՝ Շտեֆանիցա վոյեվոդայի օրոք Խաչիկ Հանգոյի կողմից²⁹ և դառնում քարաշեն:

Սբ. Խաչն այսօր ևս հայկական գործող եկեղեցի է: Գավթում են գտնվում մի շարք սրբապատկերներ, այդ թվում՝ Սբ. Սարգսինը (1828 թ.): Այստեղ են բերվել նաև քաղաքի Սբ. Միմեոն հայոց եկեղեցու ավագ խորանի՝ 1811 թ. «Տիրամոր թագադրումը» սրբապատկերը, ինչպես նաև Բաքրու քաղաքի հայոց եկեղեցու իկոնոստասի տերունական պատկերաշարը՝ փայտյա ոսկեգօծ շրջանակներով:

Սբ. Խաչը ևս ունի շքեղ իկոնոստաս՝ ստեղծված ԺԹ դարի առաջին կեսին:

Եկեղեցուն կից գտնվող թանգարանում կան ԺԸ-ԺԹ դարերի մի շարք սրբապատկերներ, ինչպես նաև արխիվային նյութեր:

Մուշավա քաղաքի հայկական երկրորդ եկեղեցին Սբ. Միմեոնն է, որն անվանվում է նաև Կարմիր աշտարակ (Turnul Rosu)՝ զանգակատան կարմիր գույնի համար: Մրա մասին Մինաս Բժշկյանը գրում է. «Սուրբ Միմեոն է քարաշեն և գեղեցիկ եկեղեցի կառուցեալ ի ծայր թաղին հայոց»³⁰:

Եկեղեցու կառուցման հստակ թվականը հայտնի չէ, սակայն, որպես վերակառուցման թվական նշվում է 1606 թ., որից եզրակացնում ենք, որ այն հիմնադրվել է դրանից առաջ³¹:

Հարկ է նշել, որ պահպանվում է եկեղեցին վերակառուցող պարոն Տոնիկի որդու՝ տեր Հովհաննեսի տապանաքարը.

Այս է տապան տեր Օհաննէսին ավաքերէց կանուանէին, որ է որդին պ(ա)ր(ոն) Տանիկին՝ եկեղեցի շինողին, որ կանուանէ սուրբ Միմեոն: Հանգեալ թվ(ին) ՌԿԸ (1619)-ին, մարտի ամսոյն ԻԲ (22)-ին հետ զալստեանն ճաղկազարդին:

28 Նշվ. աշխ., էջ 99:

29 Նշվ. աշխ., էջ 109:

30 Բժշկեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 192:

31 Միրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 111:

Եկեղեցուն կից գտնվում է նաև Մուշավայի հայոց հին գերեզմանոցը, որտեղ հնագույն տապանաքարերը պատկանում են ԺԸ դարին:

Մուշավայի ոչ միայն հայկական, այլև բոլոր եկեղեցիներից ու վանքերից ամենահռչակավորը, սակայն, Հաճկատարն է, որն անվանվել է Եվրոպայի մուրազատու Սուրբ Կարապետ³²: Նրա հռչակը լավագույնս արտահայտվել է հենց նրան տրված հաճկատար բնորոշման մեջ³³:

1512 թ. Մուշավայում հիմնված Սբ. Աստվածածին վանքին տրված Հաճկատար անվանումը հիմնավորվում է այն հանգամանքով, որ սա Ռումինիայում ժառանգորդն է ընկալվել Լվովի Սբ. Աստվածածին հայոց վանքի, որը ևս Հաճկատար է անվանվել:

Հարկ է նշել նաև, որ վանքը ռումինական վավերագրերում հիշվում է նաև որպես Միտուկոլ Արմենյակ՝ Հայոց վանք: Իսկ Սբ. Աստվածածին եկեղեցու մուտքին ռումիներեն գրված է՝ «Hajigadar»:

Ինչպես ասացինք, Մուշավան սկզբնապես հոգևոր մի հովվության վիճակ էր Լվովի թեմի կազմում և հետո է դառնում առանձին թեմ, և նույն Մուշավայում հաստատված հայերի մի զգալի մասը եկել էր հենց Ուկրաինայից ու Լեհաստանից՝ իրենց հետ բերելով Լվովի Հաճկատար անվանվող վանքի հիշողությունը: Վանական այս երկու հաստատություններն իրար կապող հոգևոր ընդհանրություն էր նաև այն, որ երկուսն էլ անեցիների շառավիղների կառուցած վանքերն էին համարվում:

Սբ. Հաճկատարի հիմնադրման մասին մեզ է հասել մի ավանդություն, որն ունի երկու տարբերակ: Ըստ առաջինի՝ Սբ. Հաճկատարի վանքի հիմնադրումը կապվում է Տոնավագ (ըստ ռումինական ավանդության՝ Դրըզան Դոնովակի) անունով մի եզնավաճառի հետ, որը եզները վաճառելու նպատակով Վիեննա տանելու ճանապարհին զիջերում է այն բլրին, որի վրա ներկայիս վանքն է: Երազում նա տեսնում է մեղեդիներ երգող հրեշտակների ու հոգևոր զմայլման մեջ արթնանալով՝ ուխտ է անում, որ եթե գործերը հաջող ընթանան, այդ տեղում մի վանք կկառուցի³⁴: Նա Վիեննայում բավականին հաջող վաճառում է անասունները և համաձայն իր ուխտի՝ կառուցում է այս վանքը³⁵:

Ըստ երկրորդ տարբերակի՝ Տոնավագ մականունով եզնավաճառ երկու՝ Աստվածատուր (Բոզդան) և Տրական եղբայրները, անցնելով այդ կողմե-

32 Մամիկոնեան Պ., Ռումինահայոց ներկայն եւ ավագան, Կալաց, 1895, էջ 26:

33 Ալիշան Ղ., Միտուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885, էջ 253:

34 Խաչիկյան Լ., Հայերը հին Մոսկվայում եւ Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, «Բանբեր Մատենադարանի», 1980, № 13, էջ 7-107:

35 Միրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 107:

Սբ. Խաչ եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից

Սբ. Սիմեոն եկեղեցին և զանգակատունը հարավ-արևմուտքից

րով, գիշերում են այն տեղում, որտեղից երևում է Հաճկատարի եկեղեցու բլուրը: Նրանք երկուսն էլ նույն երազն են տեսնում՝ իրենց գործերի հաջողության համար մի եկեղեցի են կառուցել երևացող բլրին: Առավոտյան արթնանալով՝ եղբայրները տեսնում են, որ եկեղեցու հիմքերը զգվել են, և նույն տարում էլ կառուցում են վանքը³⁶:

Հաճկատարի հիմնադրման ավանդությունը ցույց է տալիս, որ այն ոչ միայն ուխտակատար վանք է, այլև ինքն իր հերթին կատարված ուխտի՝ Տոնավագ եղբայրների տված խոստման արդյունք:

Եկեղեցու գավթի ճակատին 1896 թ. ագուցված սալիկին արձանագրված է.

*Ըստ հին աւանդական գրեանց ապացուցմանց հիմնեալ եղև հրաշագործ սուրբ տաճարիս Տօնավագ անուամբ բարեպաշտ Վր, թուականին Քրիստոսի 1512-էն և նորոգեցաւ արդեամբ ազգային յիշատակաց լեալ բարեպաշտից 1896 թիին*³⁷:

Հայտնի է, որ Հաճկատարը որոշ ժամանակ եղել է կուսանաց անապատ (Չամկան՝ արանց մենաստան), որի բակում էլ գտնվում են մի քանի միանձնուհիների շիրիմները, որոնց մոտ ուխտագնացությունների օրերին մոմեր են վառվում, իսկ տապանաքարերը պատվում են մետաղադրամներով:

Ըստ ԺԷ դարավերջի լատիներեն մի վավերագրի՝ «Սուշավայի հարավային կողմը՝ քառորդ մղոն հեռու, կա հայ կուսանոց մը, ուր խաղաղության ժամանակ կապրին 40 կույսեր կամ այրիներ այս կուսաստանի եկամտով: Ամենքը կապրին ըստ հին սովորությանց՝ առանց պարտավորիչ կանոն կամ իրական ուխտ ունենալու բայց ամենայն ջերմեռանդությամբ և համեստությամբ»³⁸:

Հաճկատարում այժմ էլ պահպանվում են ուխտավորների նվիրած ԺԸ-ԺԹ դդ. որոշ սրբապատկերներ, որոնց արձանագրություններում վանքը հիշվում է նաև Խաչկատար ձևով: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ վանքն անգամ ԺԹ դարում հայտնի է եղել նաև Խաչկատար անվամբ:

Հաճկատարի վանքը հյուսիս-արևմուտքից և Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հարավ-արևելքից

Եկեղեցու գավթին ավելի ուշ է կառուցվել: Գավթից եկեղեցու հին դռնով ներս մտնելով՝ թվում է, թե վիմափոր մի այր ես մտնում:

Ըստ հայկական եկեղեցական ընդունված կանոնի՝ խորանի խաչկալի աջ և ձախ դռներին Հայոց աշխարհի առաջին երկու լուսավորիչների՝ Սբ. Թադեոս և Սբ. Բարդուղիմեոս առաքյալների պատկերներն են:

Խաչկալի կենտրոնում՝ երկու գլխավոր հիմնասյուներն իրար կապող կամարի առկա որմնանկարում, Տրդատ թագավորի մկրտության տեսարանն է: Այն կաթոլիկ, ուղղափառ և հայկական ավանդույթների միախառնման արդյունք է, ուր պատկերված է հայոց Տրդատ արքան՝ միջնադարյան աս-

36 Գօլանճան Ա., նշվ. աշխ., էջ 184:
 37 Նշվ. աշխ., էջ 203:
 38 Schmidt W., Suczawa's Historische Denkwürdigkeiten, Czernowitz, 1876, p. 192-193.

ԺԹ դարի սրբապատկեր Չաճկատարի վանքում և միանձնուհիներից մեկի տապանաքարը

Չաճկատարի վանքի հարավային դարպասը և Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հարավից

պետների ու խաչակիրների հանդերձանքով: Նրա սաղավարտը պահել են հին հռոմեացի լեգեոներներին հիշեցնող զինվորները: Թագավորը պատկերված է արքայական ընտանիքի և հայոց ավագանու հետ միասին, իսկ քիչ հեռվում արքայական մտույզներն են:

Կամարի աջ և ձախ կողմերում Քրիստոսի պատկերն է՝ փշե պսակով: Այն թեև ուղղափառ աշխարհի եկեղեցական պատկերների մասն է, սակայն այս համատեքստում ստուգաբանվում է նաև ազգային շրջանակում՝ կազմելով թեմատիկ մի երրորդություն Սբ. Թադեոս, Սբ. Բարդուղիմեոս առաքյալների և Տրդատի մկրտության պատկերների հետ և ներկայացնում է հայոց աշխարհի լուսավորիչներին, Աբգար թագավորի հավատքը և Տրդատի դարձը, այսինքն՝ Հայաստանում քրիստոնեության առաքելական քարոզչությունից մինչև պետականորեն ընդունումը³⁹:

Պետք է նշել նաև, որ ոչ միայն Հաճկատարը, այլև ընդհանրապես Մուշավայի հոգևոր մյուս կենտրոններն ունեն սրբապատկերների և եկեղեցական իրերի բավականին հարուստ հավաքածու, որոնց մեծ մասը կրում է պատմական արժեք ունեցող նվիրատվական արձանագրություններ: Այս մասին Լ. Բաբայանը գրում է. «Վանքն ունի բազմաթիվ սրբապատկերներ, որ նուիրել են նրան զանազան ժամանակներում ուխտատու հիանդները»⁴⁰:

Հաճկատարի նշանավոր իրերից է 1844 թ. Տաթևում պատրաստված զանգը, որն այժմ մի տաղավարի ներքո կախված է վանքի բակում⁴¹: Հայտնի չէ, թե այս զանգն ինչպես է հայտնվել Հաճկատա-

րում: Ըստ Հ. Գալփագյանի՝ Սբ. Սիմեոն եկեղեցու շրջափակում «Գերեզման մը փորելու պահուն գտնուեր է զանգակ մը հետևեալ արձանագրութեամբ»⁴².

*Յիշատակ է կեղղաթացի Առաքելի որդի Սիմեոնի Սուրբ Դաղեվու վանաց: Թուականի ՌՄՂԳ՝ 1844 թ. մարտ ամսոյ 5-ին*⁴³:

Ինչպես նախապես գրել ենք, Սբ. Սիմեոն եկեղեցին հայտնի էր նշանավոր զանգակատնով, որն անվանվում էր Կարմիր աշտարակ: Դրա շուրջն էր տարածվում նաև Մուշավայի հայկական գերեզմանոցը: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ այս զանգը՝ որպես Սյունյաց աշխարհից բերված նվիրական մի մասունք, նախատեսված է եղել Սբ. Սիմեոն եկեղեցու զանգակատան համար, որն էլ անհայտ պատճառներով թաքցրել են հողի տակ, իսկ հայտնաբերելուց հետո տեղափոխել Հաճկատարի վանք:

Այսպիսով՝ Հաճկատարը հրաշագործ է համարվել և ներկայումս էլ հայտնի է այդ հատկանիշով ոչ միայն հայերի, այլև ռումինացիների և ընդհանրապես տեղաբնակ այլազգի քրիստոնյաների համար⁴⁴:

2. ՅԱՇ

Հաջորդ բնակավայրը, որտեղ հայերը դարձյալ շինարարական իրենց հետքն են թողել, Յաշ քաղաքն է: Հոգևոր առաջին շինությունը 1395 թ. կառուցված Սբ. Աստվածածին եկեղեցին է, որի որմե-

39 Թարվերդյան Հ., Մուշավայի հայկական հրաշքը, էջ 129-130:

40 Բաբայան Լ., նշվ. աշխ., էջ 177:

41 Նշված տաղավարն իրականում նախապես եղել է ջրհորի (աղբյուր) ծածկ, որի վրա էլ ավելի ուշ տեղադրվել է զանգը: Դա է վկայում ջրհորի շինարարական արձանագրությունը (Ր. Ք.), որը հրատարակել է Թ. Թորամանյանը. «Յշուկ. է այս ջեշմեն Գբրիանց կախերապատի ֆրախ հեր պարոն Գերթզն եւ ընկերոշն / պարոնուի Մայրեամին Ֆոն Մըրըշ, / 1793» (Тораманян А., նշվ. հոդվ., էջ 211):

42 Գալփագյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 56: Հարկ է նշել, որ վերջինիս ընթերցմամբ տարբերվում է՝ «ՌՂԳ» (1244):

43 Հ. Թարվերդյանը նախորդ («Մուշավայի հայկական հրաշքը», էջ 130) և այս հոդվածում զանգը վերագրում է 1244 թ.: Սակայն արձանագրության մեջ նշում է հայոց ՌՄՂԳ թվականը, որը համապատասխանում է 1844-ին: Քանի որ արձանագրությունը չենք տեսել, ապա հստակ չենք կարող ասել, թե տարեթվերից որն է ճիշտ (խմբագրական):

44 Թարվերդյան Հ., Մուշավայի հայկական հրաշքը, էջ 130: Ի դեպ, պետք է նշել, որ Հաճկատարի մասին նմանատիպ մի հոդված է տպագրել Տաթև վրդ. Հակոբյանը (Մուշավայի Ս. Հաճկատարի վանքը, «Բանբեր Մատենադարանի», 2014, № 20, էջ 95-108):

Հանկատարի վանքի 1844 թ. զանգը և ջրհորի՝ 1793 թ. շինարարական արձանագրությունը

Յաշ քաղաքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից

րին առկա են այդ մասին վկայող մի քանի արձանագրություններ.

«Ողորմութեամբ Աստուծոյ հիմնարկեցաւ տաճար Սբ. Աստուածածնայ ջանհիւք տէր Յակոբին մ(ա)հ(տես)ի. Մարքարին և Գր... 1395⁴⁵»:

թ 1395. շնորհօք և ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմնարկեցաւ Եաշու Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին ձեռամբ եկեղեցական Խաչգօհն և սիսեանցի տէր Յակոբին, ջուղայեցի մահտեսի Մարգարին և մահտեսի Գրիգորին, թ. հայոց ՊՃԽԳ (1395) եւ այժմ վերանորոգեցաւ ի ձեռն բարեպաշտօն իշխանաց և համայն ժողովրդոց աշխատանօք և ծախսիւք ի թուականին փրկչին 1803-ին⁴⁶»:

Հաջորդ հիշատակությունը 1451 թ.-ից է, երբ եկեղեցուն է նվիրվում 1351 թ. Կաֆայում գրված Ավետարանը⁴⁷:

Սբ. Աստվածածինը հիշվում է նաև 1551 թ. իշխան Շտեֆան Ռառեշի՝ հայ եկեղեցու դավանանքի դեմ սկսած հալածանքների ժամանակ: Հայ միջնադարյան տաղասաց Սինաս Թոխատեցին «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն» աշխատության մեջ հիշում է ավերված եկեղեցիների շարքում. «Եկեղեցի զինչ կայր հայի, Խոթին, Մերաթ, Եաշպագարի, Վասլով, Պոտշան, Ուոումանի, ամենեքեան հիմըն քակի»⁴⁸:

Ավելի ուշ կառույցը հավանաբար նորոգվել է, քանի որ միջնադարյան մեկ այլ տաղասացի՝ Հակոբ Թոխատեցու՝ 1595 թ. գրված «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին» աշխատության մեջ նշվել է՝ քաղաքում գործող հայոց եկեղեցին պղծվել է⁴⁹:

1803 թ. եկեղեցին հիմնովին վերանորոգվել է:

Հայտնի է նաև, որ Մ. Բժշկյանի այցելության ժամանակ՝ ԺԹ դարի սկզբներին, Յաշ քաղաքում,

քաղաքի Սբ. Աստվածածնից, հայերն ունեին ևս մեկ եկեղեցի՝ Սբ. Լուսավորիչ (Զիզմըրիե փողոցում), որը, ըստ նրա, «...շինեալ կամ նորոգեալ է 190 ամօք առաջ»⁵⁰: մոտ 1640-ական թթ.:

Ըստ Պ. Մամիկոնյանի՝ Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցու ճակատին առկա շինարարական արձանագրության մեջ կառուցման թվական է նշվում 1616-ը⁵¹:

Համաձայն ռումինական աղբյուրների՝ Յաշի Սբ. Սավա եկեղեցին ևս հայկական էր: Ն. Մուցոն նշում է, որ իշխաններն այն խլել են հայերից և վերածել ուղղափառ եկեղեցու: Դրա փոխարեն հայերին տրվել է հողատարածք՝ նորը կառուցելու նպատակով⁵²:

Նույնը կրկնում է նաև Ն. Ա. Բոգդանը Յաշին նվիրված իր մենագրության մեջ: Ըստ նրա՝ քաղաքի բնակիչները չէին հանդուրժում, որ հայերը կենտրոնական մասում եկեղեցի ունենան, և այդ պատճառով էլ նրանցից խլում են այն⁵³:

3. ԲՈՏՈՇԱՆ

Հաջորդ քաղաքը, որտեղ առկա է եղել հայկական մեծ համայնք, Բոտոշանն է: Սբ. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1350 թ., սակայն այդ մասին ԺԳ դարի աղբյուրները լռում են: Վստահաբար կարող ենք ասել, որ Արիստակես կաթողիկոսի (1457-1460 թթ.) լվովցիներին ուղղված կոնդակում հիշատակված Բոտոշանի եկեղեցին նույն Սբ. Աստվածածինն է⁵⁴:

45 Սիրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 81:

46 Նշվ. աշխ., էջ 82:

47 Նույն տեղում:

48 Ալիմեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 95:

49 Ալիմեան Ն., Մատենագրական հետազոտություններ, հ. Գ, Վիեննա, 1938, էջ 15:

50 Բժշկեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 207: Քաղաքում հայկական երկու եկեղեցու գոյությունը վկայվում է նաև ԺԷ դարի երկրորդ կեսին (Iorga N., Studii și documente cu privire la istoria Românilor, București, 1901, v. I-II, p. 430): Ըստ այլ տեղեկության՝ Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցին 1827 թ. այրվում է և վերականգնվում միայն 1860-ին (Тораманян А., К изучению строительной деятельности армян в Румынии; Роман, Фокшаны, Яссы и др., «ՊԲՀ», 1981, № 3, с. 216):

51 Մամիկոնյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 118:

52 Soutzo N., Notions statistiques, p. 212.

53 Bogdan N., Oraşul Iaşi, Iaşi, 1904, p. 212.

54 Ալիշան Ղ., Կամենից..., էջ 225:

Այս նույն աղոթատեղին 1551 թ. գոհ է դառնում Շտեֆան Ռառեշի հակահայկական մոլեգնությանը և ավերվում⁵⁵: Հստակ չենք կարող ասել, թե այն երբ է վերականգնվել, սակայն 1669 թ. Լուիջի Մարիա Պիդուն նշում է, որ Բոտոշան քաղաքում գործում է հայկական գեղեցիկ մի եկեղեցի՝ Սբ. Աստվածածին անվամբ⁵⁶:

Ներկայումս եկեղեցում հին արձանագրություններ գրեթե չեն պահպանվել: Ամենահինը (եթե չհաշվենք 1797 թ.-ի զանգը) 1826 թ. նորոգման արձանագրությունն է, որը գետեղվել է տաճարի հարավային դռան ճակատին:

Ս. Աստվածածնի տաճարս իբր երեք հարիւր ամօք առաջ շինեալ էր ամենակարողութեամբն Աստուծոյ. այժմ նորոգեցաւ բացի յորմոց գմբէթայարկ կաթողիկէիւ և զանգակատամբ, արդեօք Պօթօշանու աղաչայ իշխանապետաց և իշխանաց և համայն ժողովրդոց: Բազմաջան վերակացութեամբ Կոյլաւեան աղաչայ Ստեփանին. 1826 յունիսի 22⁵⁷:

Մեկ այլ արձանագրություն էլ առկա է տաճարի ձախակողմյան դռան վրա:

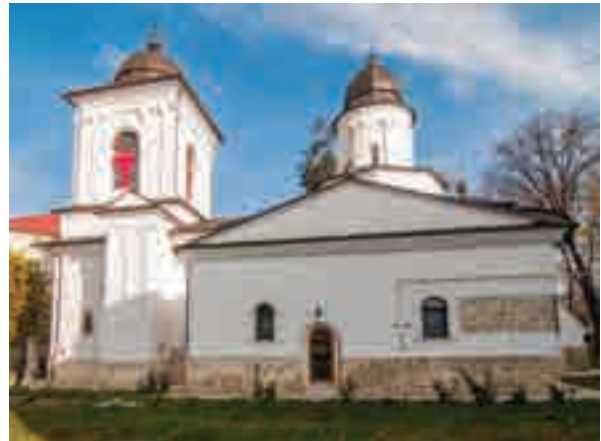
Նորոգեցաւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցի բարեջան հոգաբարձու Պօթուշանի հայոց ժողովրդեան աղայ մահտեսի Յովհաննէս եկեղեցականի, աղայ Յովհաննէս Մակնցի, աղայ Լուսիկ Կոյլաւեանի և աղայ Կարապետ Պօլֆոսի և յեկեղեցականութեան յերկրորդաց, եկեղեցականութեան աղայի Ստեփան Պօլֆօսեանի և աղայի Անտոն Պօլֆօսեանի: Քանդակեալ ձեռամբ Պլյրլեանց աղայ Գեորգեան պարոն Յարութիւնի. ՌՄՁԵ (1836)⁵⁸:

Բոտոշանում 1795 թ. կառուցվել է հայկական ևս մեկ եկեղեցի՝ Սբ. Երրորդություն անվամբ: Այն նախատեսված է եղել համայնքի ցածր խավի համար, որպեսզի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին վերապահվի բացառապես ազնվական դասին: Ձախակողմյան դռան վերևում ազուցվել է շինարարական արձանագրությունը:

Հիմնարկեցաւ խաչապսակ սուրբ եկեղեցիս ի քաղաքն Բօթուշան յանուն ամենասուրբ Երրորդութեան արդեամբ մահտեսի Օզսեանի որդոյ Անտոնին Խելուեանց ի ժամանակս հայրապետութեան Ամենայն Հայոց տեառն Դուկասու սրբազան կաթողիկոսին. աշխատանօք և վերակացութեամբ տէր Մելքոնին Գրեշու Պուծադեց Բոմանցի և յիշատակ լինի եօթն նախնեացն սուրբ եկեղեցիս. 1795 սեպտեմբեր 1⁵⁹:

4. ՖՈՎՇԱՆ

Բոտոշանից հետո հայկական հետքերը մեզ բերում են Ֆոկչան: Քաղաքի հայկական առաջին ե-

Բոտոշանի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին

կեղեցին Սբ. Գևորգն է, որի կառուցման հստակ թվականը հայտնի չէ: Համաձայն տեղի ավանդության՝ այն հիմնվել է 1710-1715 թթ. Բուլղարիայից Ֆոկչան⁶⁰ տեղափոխված մահտեսի Գևորգի կողմից⁶¹ ԺԸ դարի առաջին կեսին:

Սա է հաստատում նաև Մունտենիո Սիխայիլ Ռաբովից իշխանի՝ 1743 թ. փետրվարի 16-ի հրովարտակը (Բուխարեստում հայ եկեղեցի կառուցելու արտոնություն է տալիս), որտեղ հիշվում է, որ հայերը Ֆոկչան քաղաքում արդեն ունեն եկեղեցի⁶²:

Բացի Սբ. Գևորգից՝ տեղի հայերը կառուցել են մեկ այլ եկեղեցի և՛ Սբ. Աստվածածին անվամբ: Պահպանված միակ արձանագրության մեջ նշվում է.

Տաճարս աստուածային փառաց շինեցաւ արդեամբք աստուածաւեր հաւատացեալ բարեպաշտ ժողովրդեան Ֆօքշանու լուսաւորչեան հայոց յանուն վերափոխման Սրբոյ Աստուածածնին, որոյ ուխտեմք հաւատացեալս ջերմեռանդ սրտիւ երկրպագութեամբ հանդերձ միաբան սիրով: Յամի Տեառն 1780: Յիշատակ է գայս մարմարիոնս աստուածաւեր Ֆէիրատեան մահտեսի Արրահամի, 1850 թուին⁶³:

1780 թվականը հավանաբար եկեղեցու վերաշինության տարին է, և այն պետք է կառուցված լիներ ավելի շուտ, քանի որ այս եկեղեցուն էր պատկանում ներկայումս Երևանի պատմության թանգարանում պահվող 1757 թ. մի վարագույր⁶⁴, իսկ բակում է գտնվում 1778 թ. մի տապանաքար⁶⁵:

Որպես հավելում նշենք, որ Ֆոկչանի հայոց գերեզմանատանն է գտնվում նաև Սբ. Հարություն

60 **Тораманян А.**, նշվ. հոդվ., «ՊԲՀ», 1981, № 3, էջ 211-223:

61 **Մամիկոնեան Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 153-155:

62 **Միրունի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 66:

63 Նշվ. աշխ., էջ 67:

64 Վարագույրի արձանագրությունն է. «Ի դրոն Ս. Աստուածածնին, թվին ՌՄՁ յիշատակ է վարագույրս Ապուրեյի Ասատուրի որդի մահտեսի Իլիաշի և որդոյն և ծնողացն և կողակցու Ծաղիկին» (նույն տեղում):

65 Նույն տեղում:

55 **Ալիմեան Ն.**, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 95:

56 **Iorga N.**, նշվ. աշխ., էջ 430:

57 **Միրունի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 75:

58 Նույն տեղում:

59 Նույն տեղում:

Ֆոկլանի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին և Սբ. Հարություն մատուռը

Տրգո-Օկնայի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին

մատուռը: Այն կառուցել են 1891 թ. Հարություն և Կարապետ Պոպովիչյան եղբայրները:

5. ՏՐԳՈ-ՕԿՆԱ

Հայերն իրենց եկեղեցաշինությամբ հետք են թողել նաև Տրգո-Օկնայում: Յավոք, տեղի հայ համայնքի կազմավորման և առաջին եկեղեցու հիմնադրման մասին ստույգ տվյալներ չունենք:

Մ. Բժշկյանի շրջագայության ժամանակ՝ 1808 թ., Տրգո-Օկնայում բնակվում էր 60 հայ ընտանիք: Նրանք ունեին Սբ. Աստվածածին անվամբ փայտաշեն եկեղեցի⁶⁶:

Ներկայիս եկեղեցին քարաշեն է և կառուցվել է 1825 թ., որի շինարարական արձանագրությունն է.

Կառուցաւ տաճարս փառացը ընեղին յանուն վերափոխման Սուրբ Աստուածածնին, արդեանքք և ծախիք լուսաւորչական ժողովրդեան հայոց Հոգնի. քաղաքին: Իսկ վենս այս հաւագ դրան է յիշատակ Մարտիրոս Գրիգորեան յամի 1825⁶⁷:

6. ԲԱԶԸՈՒ

Մեր ուսումնասիրության հաջորդ հանգրվանը Բաքրու քաղաքն է: Այստեղ հայերը հաստատվել են դեռևս միջնադարում, սակայն եկեղեցի կառուցել են միայն ԺԹ դարի կեսերին: Արտոնագիրը ստացվել է 1848 թ.: Այդ մասին է Միխայիլ Ստուրգա իշխանի՝ 1848 թ. նոյեմբերի 29-ի հրովարտակը⁶⁸: Հայտնի է, որ ավելի ուշ մեկ այլ հրովարտակով էլ արտոնվում է եկեղեցին կոչել Հրեշտակապետաց:

Ըստ շինարարական արձանագրությունների՝ եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել է 1848 թ. և ամբողջացել 1850-ին.

ա Հիմնեցաւ սուրբ տաճարս ի կաթողիկոսութեան Ամենայն Հայոց Էջմիածնի Տեառն Ներսէսի Սրբազան Հայրապետի, ի պատրիարքութեան

Կոստանդնուպոլսոյ տեսռն Մատթեոսի արքեպիսկոպոսի, ի թուին Հայոց ՌՄԴԷ⁶⁹:

բ Կառուցաւ Պաքովու սուրբ եկեղեցիս յանուն Սուրբ Հրեշտակապետացն Միքայելի և Գաբրիելի, արդեանք քազում քրիստոնեայ ազգաց բարեպաշտից, հոգատարութեանք Ստեփան Մատթեոսի Շահնեան, Միքայէլ Բարս(ե)ղի Մսրեան, Յակոբ Սմբատեան և Դաւիթ Աստուածատրեան, որոց ամենեցուն տէր վարձս բարեաց ընկալցի: Յամի տեսռն 1850⁷⁰:

7. ՌՈՍԱՆ

Մյուս քաղաքը Ռոմանն է, որի հիմնադրման գործում հայերը մեծ ավանդ են ներդրել: Հայկական եկեղեցու կառուցման հստակ թվականը հայտնի չէ, սակայն այն ևս հիշվում է 1551 թ. Շտեֆան Ռառեշ իշխանի կողմից հիմնահատակ ավերված հոգևոր կառույցների շարքում⁷¹:

Ըստ ավանդության՝ նշված դեպքից հետո Ռոմանի հայերը փայտաշեն մի եկեղեցի են գնում ուղղափառ ռուսներից, իսկ ավելի ուշ՝ 1609 թ., կառուցում քարաշեն եկեղեցին: Շինարարական արձանագրությունն ազուցված է եղել կառույցի արևմտյան պատին.

Շնորհոք և ողորմութեամբ կամօքն Աստուծոյ և ընդրութեամբ ամենակալին Աստուծոյ և փառածնեցելոյն ի նմանէ և այս անբարի ժամանակս ընտրեաց Աստուած մարդասէր բարի անկիւն այր. Ակորշայ, գոր շինեաց զտաճարս այս յանուն Սուրբ Աստուածածին յիշատակի իր հոգուն և իր կնոջն և իր ծնողացն և այր. Վարդանին և Տովլաթին և իր որդւոցն՝ այր. Վարդանին և Սագո..., Իլային և այր. Տօնիկին և իր դստերացն՝ Մելոշին և Տովլաթին, ի թվին ՌԾԸ (1609) սեկտեմբեր: Տէր Խաչատուր⁷²:

66 Բժշկեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 209:
67 Միրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 67:
68 Նշվ. աշխ., էջ 68-69:

69 Նշվ. աշխ., էջ 69:
70 Նույն տեղում:
71 Ալիմեան Ն., Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 95:
72 Միրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 69:

Հարկ է նշել նաև, որ հայոց Սբ. Աստվածածին եկեղեցու ներկայիս շենքը կառուցվել է 1864 թ.:

8. ԳԱԼԱՑ

Ռումինիայում հին հայկական համայնք ունեցող հաջորդ քաղաքը Գալացն է, որի եկեղեցու մասին առաջին տեղեկությունը հաղորդում է կաթոլիկ միսիոներ Լուիջի Մարիա Պիոլոն 1669 թ. առանց որևէ մանրամասնություն տալու: Նա միայն նշում է, որ դա այն եկեղեցիներից էր, որտեղ հովվում էր տեր Սահակ եպիսկոպոսը⁷³: Դրանից հետո Գալացի եկեղեցին մի քանի անգամ վերանորոգվել է:

Ավանդության համաձայն՝ եկեղեցին նախապես եղել է վանատուն և ունեցել վանականների համար նախատեսված բազմաթիվ խցեր, որոնք գտնվում էին ներկայիս եկեղեցու տեղում: Վանատունը բերդի մասն շրջապատված է եղել պարսպով և ունեցել գետնավոր մի քանի հատվածներ, որոնք էլ բաժանված են եղել որոշ մասերի: Վերջիններիս ավերակները մինչև ԺԹ դարի սկիզբը դեռևս պահպանվում էին, որից հետո հրո ճարակ են դառնում⁷⁴: Մ. Բժշկյանը 1808 թ. նշում է, որ Գալաց քաղաքում բնակվում էր 30 հայ ընտանիք, որոնք «ունին եկեղեցի հանուն Ս. Աստվածածնին»⁷⁵:

Վերոնշյալ հրդեհից հետո՝ 1821 թ., եկեղեցին վերակառուցվում է (թեև փայտաշեն) և վերածվում նույն՝ Սբ. Աստվածածին անվամբ: Վերջինս, սակայն, երկար չի գոյատևում, և 1858 թ. կառուցվում է ներկայիս Սբ. Աստվածածին քարաշեն եկեղեցին:

9. ԱՔՔԵՐՄԱՆ

Մեր ուսումնասիրության հաջորդ վայրն Աքքերման քաղաքն է, որը ներկայումս գտնվում է Ուկրաինայի Հանրապետության տարածքում, սակայն ժամանակին պատկանում էր Մոլդովայի հայոց թեմին: Քաղաքում հայ համայնքը կազմավորվել է դեռևս ԺԴ դարում: Դա է վկայում Ղևոնդ Ալիշանը՝ 1364, 1410 և 1457 թթ. կոնդակներում հիշատակված Մանքրման քաղաքը նույնացնելով Աքքերմանի հետ⁷⁶:

Վերոնշյալի մասին կարևոր տեղեկություն է հաղորդում ճանապարհորդ Ջիլբերտ դը Լանոյը՝ նշելով, որ 1421 թ. քաղաքում որոշակի թիվ էին կազմում հայերը⁷⁷, իսկ Նիկոլայ Յորգան ենթադրաբար հայտնում է, որ երբ թուրքերը 1484 թ. նվաճում են Աքքերման քաղաքը, հայերն այստեղ ավելի մեծ թիվ էին կազմում, քան Մուչավայում, Սիբետում, Հոտիմում, Յաշում, Ռոմանում և Վասլիումում⁷⁸:

73 **Iorga N.**, նշվ. աշխ., էջ 430:

74 **Սիրունի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 71:

75 **Բժշկեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 209:

76 **Ալիշան Ղ.**, Կամենից..., էջ 4, 217, 221, 225: Ըստ որոշ հեղինակների՝ համապատասխանում է Կիև քաղաքին:

77 **Սիրունի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 78:

78 **Iorga N.**, Armenii și Români: O paralelă istorică, 1913, București, p. 64.

Ռոմանի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին

ԺԵ դարում Աքքերմանը եպիսկոպոսանիստ էր: 1460 թ. տեր Նիկոլոս եպիսկոպոսն ընդօրինակել է իր նշանավոր ճաշոցը, որի հիշատակարանում նշված են նաև Հակոբ և Ստեփանոս վարդապետների և Հակոբ քահանայի անունները⁷⁹:

Ինչ վերաբերում է քաղաքի հայկական եկեղեցու կառուցման թվականին, ապա որևէ հստակ տեղեկություն չունենք, սակայն կարծում ենք, որ Աքքերմանը եղել է այն բնակավայրերից, որտեղ հայերը եկեղեցի են ունեցել դեռևս ԺԴ դարում:

Հայկական եկեղեցու գոյությունը, սակայն, առաջին անգամ փաստում է կաթոլիկ միսիոներ Լուիջի Մարիա Պիոլոն 1669 թ., որը, ըստ նրա, ենթակա էր Վալաքիայի տեր Սահակ եպիսկոպոսին⁸⁰:

ԺԹ դարասկզբի այցելու Մ. Բժշկյանը եկեղեցու մասին գրում է. «150 տունք, որք ունին հին եկեղեցի քարաշեն, բայց կիսով չափ թաղեալ ի գետնի, ուր և յիշատակին երեք տաճարք ի յիշատակարանին»⁸¹: Վերջիններս ոչ թե առանձին տաճարներ էին, այլ հավանաբար եկեղեցու երեք խորաններն էին⁸²:

10. ԿՈՍՏԱՆՅԱ

Մեր ուսումնասիրության հաջորդ հանգրվանը ծովափնյա Կոստանցա քաղաքն է, որտեղ հայերն առաջին աղոթատեղին կառուցել են ԺԸ դարի կեսերին: Ունեցել են նաև մատուռ, որը կանգուն է եղել մինչև 1760 թ.⁸³:

Հայտնի է, որ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը, որպես այցելու հովիվ, 1878 թ. Կոստանցա է ուղարկում Գևորգ վարդապետ Ութուջյանին, որտեղ բնակվում էր ընդամենը 35 հայ ընտանիք: Սկզբնական շրջանում եկեղեցական արարողությունները կատարվում էին փոքր սենյակում, որից հետո եկեղեցու և դպրոցի համար ծովեզերքի մոտ գնվում է մի

79 **Սիրունի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 79:

80 **Iorga N.**, , նշվ. աշխ., էջ 430:

81 **Բժշկեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 217:

82 **Avakian Gr.**, Inscriptiile armenesti din Cetatea Alba, Bucuresti, 1923, p. 193.

83 **Սիրունի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 127:

հողակտոր, իսկ 1879 թ. հիմք է դրվում դպրոցի և եկեղեցու շինարարությանը, որն ավարտվում է 1880 թ.: Սբ. Աստվածածին անվանված այս եկեղեցին հրո ճարակ է դառնում 1940 թ.: Դրանից հետո եկեղեցական բոլոր արարողությունները կատարվում են դպրոցում⁸⁴:

11. ԲԱԲԱԴԱՂ

Ռումինիայի Բաբադաղի հայ համայնքը համարվում է ամենահիններից մեկը: Շատ դժվար է ասել, թե երբ են հայերն այստեղ եկեղեցի կառուցել, սակայն վստահաբար կարող ենք նշել, որ ԺԷ դարի սկզբին այն արդեն գործում էր:

ԺՁ դարում ստեղծված մի Տաղարանի հետագա հիշատակարաններից մեկը գրվել է Բաբադաղում. «Ձայս կիրքս գիրեցի Պապայտաղի որ ուռուսըն լեհ ավերեց, թվ. ՌՂԸ (1649 թ.)»⁸⁵:

Մինաս Բժշկյանի տեղեկությունների համաձայն՝ Գրիգորուպոլսի Սբ. Կատարինե եկեղեցուն պահվում էր 1675 թ. Կ. Պոլսում գրված ձեռագիր մի Հայսմավուրք, որը, ըստ հիշատակարանի, ի սկզբանե նվիրվել է Բաբադաղի Վարագա Սբ. Խաչ եկեղեցուն⁸⁶: Նրա այցելության ժամանակ՝ 1808 թ., քաղաքում բնակվում էր 40 տուն հայ, որոնք ունեին քարաշեն եկեղեցի՝ Վարագա Սբ. Խաչ անվամբ⁸⁷:

Հայտնի է, որ շինությունն այրվել է 1823 թ., իսկ 1829 թ. վերակառուցվել Սուլթան Մահմուդի հրովարտակով: Ավելի ուշ՝ 1891 թ., եկեղեցին նորից է այրվել և վերականգնվել 1896 թ.:

12. ՏՈՒԼՉԱՅ, ՍՈՒԼԻՆԻԱ, ԲԱԶԱՐՁԸ

Ռումինիայում կան բազմաթիվ քաղաքներ ևս, որոնք հայաբնակ են դարձել ԺԹ դարում: Դրանցից են Տուլչայը, Սուլինիան և Բազարձը:

Տուլչայի համայնքը կազմավորվել է ԺԹ դ. սկզբին Բաբադաղից եկած հայ ընտանիքների կողմից: 1835 թ. տեղի հայերը կառուցում են Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ փոքր մի մատուռ, իսկ 1882 թ. խարխուլված մատուռի տեղում՝ նոր եկեղեցի, որն ավարտվում է 1885 թ.:

Սուլինիայի հայ համայնքը հիմնվել է ԺԹ դարի կեսերին, երբ Դանուբ գետի նավահանգստում աշխատելու նպատակով այստեղ է հաստատվում բեռնակիր հայերի մի մեծ բազմություն: 1887 թ. կառուցվում է եկեղեցի:

Բազարձքի հայերն առաջին ադոբատեղին սկսել են կառուցել 1827 թ. և ավարտել 1830 թ.: Եկեղեցու օծումը կատարվել է տեր Մարտիրոս վարդապետի ձեռամբ և անվանվել Սբ. Հովհաննես: 1854 թ. շինությունն այրվում է, ապա վերանորոգվում 1858

թ.: 1876 թ. վերստին այրվում է, իսկ 1886 թ.՝ դարձյալ նորոգվում:

13. Քաղաքներ, որոնց եկեղեցիները չեն պահպանվել

Վերջում հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև Ռումինիայի այն քաղաքներին, որտեղ ժամանակին հայերն ունեցել են եկեղեցիներ, որոնք, սակայն, մեզ չեն հասել:

Դրանցից առաջինը Վասուլյ քաղաքն է, որտեղ հայերը հաստատվել են դեռևս ԺԵ դարում: Հայտնի է, որ ԺՁ դարասկզբին գոյություն ունեցող եկեղեցին ավերվել է 1551 թ. Շտեֆան Ռառեշի կողմից⁸⁸: Այն ավելի ուշ վերականգնվում է, քանի որ Սիմեոն Լեհացին իր ուղեգրության մեջ նշում է՝ 1608 թ. «Կար անդ եկեղեցի մի փայտե, քահանայ մի և քսան տուն հայի»⁸⁹:

Հաջորդը Սիրես քաղաքն է, որտեղ հայերն առաջին անգամ հիշվում են 1371 թ., երբ Ուրբանոս պապը փորձում էր եպիսկոպոս նշանակել⁹⁰, իսկ հայկական կայացած համայնքի մասին հիշատակությունները ԺԵ դարից են⁹¹: 1551 թ. եկեղեցին նույնպես հիմնահատակ ավերվում է Շտեֆան Ռառեշի հրահանգով⁹²: Ավելի ուշ այն վերականգնվում է, քանզի 1647 թ. տեր Անտոն եպիսկոպոս Մերեբգոյենցը եկեղեցու համար քահանա է ձեռնադրում⁹³: Կաթոլիկ միսիոներ Լուիջի Մարիա Պիդուն 1669 թ. վկայում է քաղաքում հայկական եկեղեցու գոյությունը, իսկ 1808 թ. Մ. Բժշկյանն էլ տեղում փաստում է, որ այն այլևս գոյություն չունի⁹⁴:

Հոտին քաղաքում ևս եղել է հայկական եկեղեցի, որը, ըստ ռումինացի պատմաբանների, գոյություն է ունեցել դեռևս 1480 թ.: Ավերվել է 1551 թ. Շտեֆան Ռառեշ իշխանի հրամանով⁹⁵, սակայն ավելի ուշ վերակառուցվել է: Դա է վկայում այն, որ տեր Անտոն եպիսկոպոս Մերեբգոյենցն այս եկեղեցու համար ևս քահանա է ձեռնադրել 1655 թ.⁹⁶: 1669 թ. կաթոլիկ միսիոներ Լուիջի Մարիա Պիդուն ևս հաստատում է հայոց եկեղեցու գոյությունը: Մ. Բժշկյանի վկայությամբ 1808 թ. այն դեռևս կանգուն էր. «20 տունք, որք ունին եկեղեցի յանուն Սուրբ Աստուածածնին»⁹⁷:

84 Նշվ. աշխ., էջ 128:

85 Յուզակ հայերն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմ.՝ Տաշեան Յ., Վիեննա, 1895, էջ 970:

86 Բժշկեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 212:

87 Նշվ. աշխ., էջ 209:

88 Ալինեան Ն., Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 95:

89 Սիմեոն դալի Լեհացույ Ուղեգրություն, տարեգրություն եւ յիշատակարանք, Վիեննա, 1936, էջ 5:

90 Hurmuzaki E., Documente privitoare la istoria românilor, v. XI, էջ 115.

91 Ալիշան Ղ., Կամենից..., էջ 9, 221, 225:

92 Ալինեան Ն., Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 95:

93 Տաշեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 775:

94 Iorga N., նշվ. աշխ., էջ 430:

95 Ալինեան Ն., Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 95:

96 Տաշեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 776:

97 Բժշկեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 188:

Նշյալ թվականին հայերը եկեղեցի ունեին նաև Թեկուշիում. «Յառաջագոյն հայք բազում էին աստ, այժմ գտանին 200 անձինք և ունին եկեղեցի»⁹⁸:

Հայկական եկեղեցի է եղել նաև Հերցայում: Տեղի ուղղափառ Սբ. Գևորգ եկեղեցում պահպանվում է մի արձանագրություն, ըստ որի՝ հայերն աղոթատեղին լքել են 1812-1814 թթ., իսկ նրա տեղում ուղղափառներն իրենցն են կառուցել:

14. Հայկական ճարտարապետության ազդեցությունը ռումինական հողեր կառույցների վրա

Հայերի եկեղեցաշինարարական ճարտարապետական հանճարն իր հետքն է թողել նաև ռումինական պատմական հուշարձանների վրա: Ճարտարապետական առանձնահատկություններով և հատկապես քանդակների այդքան հարստությամբ, օրինակ, Կուրտեա դե Արճեշ և Դեալու վանքերն արտաքինից ակնառու նմանություններ ունեն Հայաստանի ճարտարապետական զարդարվեստի հետ: Անշուշտ, շատ դժվար է գուշակել, թե երբ է հայկական արվեստը ներթափանցել Ռումինիա, բայց կարող ենք ասել, որ սկսած ԺԵ դարից՝ Մուլդովայի և Վալաքիայի եկեղեցիների զարդարվեստի որոշ տարրերի ծագումը պետք է փնտրել Հայաստանում: 1512-1517 թթ. կառուցված ռումինական ուղղափառ եկեղեցու ամենանշանավոր կառույցներից մեկը՝ Կուրտեա դե Արճեշը, իր ոճով, հարուստ զարդաքանդակներով և գեղեցկությամբ յուրօրինակ է ամբողջ Արևելյան Եվրոպայում: Ռումին նշանավոր պատմաբան Բ. Հաժդեուն, հիմք ընդունելով վանքի արտաքին տեսքը, եզրակացնում է, որ այն հայկական ծագում ունի, և պնդում, որ դրա շինարարները Վան քաղաքից են եղել:

Թ. Թորամանյանի հավաստմամբ եկեղեցական ճարտարապետության մեջ ուրույն տեղ գրավող Կուրտեա դե Արճեշը շատ տպավորիչ է հատկապես իր քանդակներով⁹⁹:

Կուրտեա դե Արճեշ վանքը

Պարանահյուս գոտիները բաղկացած են բազմազան նրբագեղ զարդաձևերից՝ վարդյակներից, եռատերև, աղեղնաձև, հյուսկեն, երկրաչափական և բուսական զարդերից և բարձրաքանդակներից: Այս ամենի հետ մեկտեղ պետք է ընդգծել, որ ամեն զարդաքանդակ բավական համաչափ է:

Բացառիկ զարգացում է ապրել քարի քանդակագործությունը գոտիների, դռների, պատուհանների, ինչպես նաև սանդուղքների բազրիքների, սյուների վրա, որոնք մասնավոր վարպետությամբ զարդարված և զարմանալի բազմազանությամբ մուտք են գործել ռումինական ճարտարապետության մեջ:

Մեր կարծիքով հայկական ճարտարապետության և արվեստի տարրերը հայ վարպետների միջոցով են մուտք գործել ռումինական արվեստի ճյուղերի մեջ: Ռումինական մշակույթն ազդեցություն է կրել հայկական արվեստից ԺԴ-ԺԵ դարերում հատկապես առևտրական մեծ կապեր է ունեցել Դրիմի և մասնավորապես տեղի հայերի հետ, ովքեր մեծաքանակ ապրանք էին ներմուծում Մուլդովական երկրամաս և դրան գուզահեռ՝ իրենց հետ բերում նաև հայկական մշակույթը:

98 Բժշկեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 208:

99 Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, մաս Ա, Երևան, 1942, էջ 76-77:

ՎԻՍԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՆՐԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐ

Սամվել Կարապետյան

ՄԻ ՆՈՐ ԷՋ ԼՈՈՎԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

Ախթալայից ոչ հեռու՝ Նեղոց և Բենդիկ գյուղերի միջակայքում՝ Ափրոյի գոմեր կոչվող գյուղատեղիի տարածքում՝ մի բլրի գագաթին, պահպանվել է միջնադարյան գերեզմանոց՝ մեկ ամբողջական և մի քանի կոտրատված խաչքարերով: Երկատված մեկ այլ խաչքար էլ գտնվում է նույն բլրի ստորոտում՝ հին կածանի եզրին: Այն ի սկզբանե ակնհայտորեն նույնպես եղել է գագաթին, սակայն հետագայում գլորվել է ցած: Այս խաչքարը թե՛ իր դիմային մասում և թե՛ թիկունքին ունի բավականաչափ հետաքրքիր արձանագրություն, որը և ներկայացնում են ստորև.

Ա(ստուա)ծածինս բժշկէ տկարաց, պահ/ապան անդա[րմ]անաց եւ բարէխասս / մեղաորաց: | S(է)ր ա(ստուա)ծ / ողորմեայ | Դանէլի: || Ի թվի(ն) ՉԻԲ (1273), կաման ա(ստուծո)յ / եւ ողորմութ(եամ)ք Ս(ուր)ք Նշանիս Հ/աղբատա, ես՝ Դանէլ, եւ Տիրա-

Ափրոյի գոմեր գյուղատեղիի գերեզմանոցը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2018 թ.)

նու/ն կ(ա)նգնեցար զխաչս եւ զմատ/ուռս եւ զնեցար զէգիս Խ (40) դահ/էկան Քածնի որդեցն, հերենիք (ի)մ տ/անս ս(ուր)ք էկեղեցոյս, [ուլ որ] հ/անել ջանա ի մեծաց կամ ի փոքր/ինց՝ ՅԺԸ (318)-իցն նգոված է, Ուղա(յ)ի եւ Կա(յ)ենի մեղացն տէր է, | ամէն:

1273 թ. խաչքարը և զրչանկարը (լուս. և զրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2018 թ.)

ՄԻ ՓՇՈՒՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

2011 թ. օգոստոսի 11-ն է: Խիզանի ձորերում անցնող ճամփորդության հերթական օրը եզրափակում ենք շրջապատի նկատմամբ բարձր ու մեկուսի դիրքում գտնվող Վերին Պախուր (այժմ՝ Աքջալը) գյուղում: Ընդամենը 8 քուրդ ընտանիքից բաղկացած մի փոքր գյուղ էր, որը թուրքական բանակի կողմից 1991 թ. հրդեհվելու պատճառով նոր-նոր վերստին բնակելի էր դարձել: Մեր նկատմամբ գյու-

ղացիները բարյացակամ են և մատնացույց են անում կցակառույցների մեջ թաքնված դեռևս գոյություն ունեցող Սբ. Գևորգ եկեղեցին և իրենց դպրոցը, որը կառուցվել էր հայոց գերեզմանոցի տարածքում: Յույց են տալիս նաև գյուղական այս ու այն շինության որսում որպես շինանյութ գործածված խաչքարեր, բեկորներ: Վերջապես կանգ ենք առնում եկեղեցու անկյունաքարերից մեկին նշմարվող արձանագրության մոտ: Փորձում ենք ընթերցել: Քրդերը հետաքրքրությանբ խոնավել են

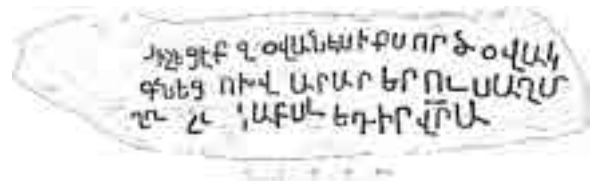
Վերին Պախուր գյուղի եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011 թ.)

Վերին Պախուր գյուղը և նրան հարակից Ծովակ տեղամասի համայնապատկերը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011 թ.)

մեր շուրջը և շատ են ուզում իմանալ, թե ի՞նչ է գրված: Կարողում ենք՝ «Յիշեցէք զՕվանէս ի Քս., որ Ծովակ գնեց, յիսկ արար Երուսաղմ., դռ...շ... կարալ եղիր վրա» և թարգմանաբար փոխանցում, որ Հովհաննես անունով մեկը գնել է Ծովակ տեղամասը և նվիրել Երուսաղեմի հայոց վանքին: Քրդերն իրար երես են նայում և անմիջապէս ցույց են տալիս

գյուղամերձ կանաչապատ տարածքը՝ ասելով, որ Զովակը (դե իրենք Ծ արտասանել չեն կարողանում) ահա այդ մասն է... Երջանիկ, որ կորուսյալ Հայրենիքի հայանուն մեկ մանրատեղանուն էլ մոռացութեան ծովից ափ հանեցինք, շնորհակալութեամբ հրաժեշտ ենք տալիս գյուղացիներին և հեռանում...

Վերին Պախուր գյուղի Ծովակ տեղամասը Երուսաղեմին նվիրած Հովհաննէսի հիշատակագիրը և գրչանկարը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011, 2018 թթ.)

ՏՈՒՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Քանդակված յուրաքանչյուր խաչ, անկախ նրանից, կից հիշատակագիր ունի, թե ոչ, և միայն մեկ անձի հիշատակին է քանդակվել, դա հանրահայտ է, բայց որ գոյություն ունեին գերդաստանային, տոհմային կամ պարզապէս ընտանեկան

պատկանելության խաչեր, որոնցում հորիզոնական յուրաքանչյուր մեկ թևը մեկ անձի համար էր, այդպիսիք մինչև հիմա հանդիպել ենք միայն Վասպուրականում: Ստորև ներկայացնում են այդօրինակ խաչաքանդակների մի փունջ Շատախ գավառի Ծուղ գյուղից:

Վասպուրականի Շատախ գավառի Ծուղ գյուղի տոհմախաչերը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2006, 2009 թթ.)

ՆԱԽՆԻՆԵՐԸ ԳՐԵԼ ԵՆ, ՈՐ ԸՆԹԵՐՑԵՆՔ ՈՒ ՀԻՇԵՆՔ

Ահավասիկ հեռավոր Սպարկերտ գավառի Խարխոց գյուղի եկեղեցու՝ 1681 թ. շինարարական երբևիցե չընթերցված արձանագրությունը.

Շին(ե)ց(ա)ւ | տ(ա)ճ(ա)րս ձ(ե)ռ(ա)մբ պ(ա)րոն Խալնմահմէդին, ի հայկազեան մեծ | թուակ(ա)նին քս(ա)ն եւ երկու յոբելիանին եռ եւ տ(ա)սնեակ | յարեալ (1681) ի սմին եղև շինումն այս տաճարին Լուսաւ(ո)րիչ | եւ ս(ու)րբ Գէորգ եւ Քրիստ(ա)փոր անուն կոչին, ձեռամբ պ(ա)րոն ըռէս Միրզին եւ կող(ա)կցոյն իր Խ(ա)ն(ա)ղին, եւ իր որդ(ո)ցն ամեանայնին՝ Յ(ո)վ(հա)ն(նէ)սին, Գ(ա)բր(իտ)իին, | Չ(ի)-

ր(ա)քին, Խ(ա)չ(ա)տ(ո)ւրին, Ն(ա)հ(ա)յ(ե)տին, Մ(ա)սխ(ո)ղին, Շ(ա)հն(ա)զ(ա)րին, Միրզի ծնող(ա)ցն եւ երբ(ա)րցն՝ Ամիրին, | Խնդ(ու)նին եւ տանընդներն ամ(ե)ն(ա)յնին, ամէն եւ սիրելեաց մէ]ր Ռ(ե)հ(ա)նին, եւ Վ(ա)րդին, | Գրիգ(ո)րին եւ ծն(ո)ղ(ա)ցն՝ Խ(ա)չ(ա)տ(ո)ւրին, Մ(ա)րգ(ա)ր(ի)տին, Բ(ու)ղ(ա)ղին, Գ(ա)բրի(ե)լին, ..., Վ(ա)րդին, | տ(ե)ր Գրիգ(ո)րին, տ(ե)ր Ստեփ(ա)ն(ո)սին, տ(ե)ր Աւ(ե)տ(ի)սին, տ(ե)ր Միք(ա)յ(ե)լին, տ(ե)ր Մ(ա)րտ(ի)ր(ո)սին, տ(ե)ր Կ(ա)ր(ա)յ(ե)տին եւ | զինչ ի յայս եկեղեցիս պ(ա)տ(ա)ր(ա)զ մ(ա)տչի Միրզին եւ իր ծնող(ա)ցն, մ(ա)սն հանէ, ամէն: | ՉՎ(ա)րդ(ա)ն գծողս յ(ի)շ(եցէք) ի Ք(րիստոս):

Սպարկերտ գավառի Խարխոց գյուղի եկեղեցին, շինարարական արձանագրությունը և գրչանկարը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011, 2018 թթ.)

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԵԿ ԷՋ ԵՎՍ
ԼՈՒՄԱՎՈՐՎԵՑ

2018 թվականի ապրիլի 7-ին Նաիրա Հայրապետյանի առաջնորդությամբ մեզ բախտ վիճակվեց լինելու Մեղրու շրջանի հին ու լքյալ բնակավայրերից մեկում՝ Թոս գյուղատեղիում: Չեզ են ներկայացնում գյուղատեղիի եկեղեցու՝ ցարդ անտես մնացած շինարարական արձանագրությունը, որն աչքի է ընկնում հարուստ տեղեկությամբ.

Շնորհոք եւ զօրու(թեամ)ք ամենակալին ա(ստուծոյ) ես՝ / ամենանու(ա)ստ ծառայ Բ(րիստոս)ի մահտեսի Մարութաս, որ եմ ի / գեղջէն Տաշտօնու,

շինեցի զս(ուր)ք եկ(ե)ղ(ե)ց(ի)ս ի հալալ արդեանց իմոց / յիշ(ա)տ(ա)կ հոգոյ իմոյ եւ ծնօղաց իմոց եւ հոգեւոր որդոյն իմոյ՝ խօճա Հ(այ)ր(ա)յ(ե)տ(ի)ն, | ի հ(ա)յր(ա)յ(ետո)ւթե(ան) Էջմիածնա զՆահապետ կաթ(ո)ղ(իկոս)ի, վկա[ու]թե(ամբ) յեսի(ս)կ(ոպո)սութե(ան) Միմեաց նահանգիս մերոյ | տ(եան)ն Յովհանէսի եւ տ(եան)ն Չաքարիայի վ(ա)րդ(ա)յ(ե)տ(ա)ցն եւ զվերակացու սորին, որ շինեցաւ | զմեղապարտ տաթեացի տ(ե)ր Միմէոնն եւ զԾատոն(ւ)րն, որ է եղբայր՝ Արտսուն եւ Չարնուն, | յիշեց(ե)ք ի Բ(րիստո)ս ա(ստուա)ծ, ամէն: Գրեցաւ ի ՌՃԽԲ (1693) թվական(ին), արարող սորա՝ տ(ա)շտ(ու)նցի զտ(ե)ր Միքայէլ:

Մեղրու շրջանի Թոս գյուղատեղիի եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2018 թ.)

**ՇԱՏԱԽԻ ԽՈՒՔԵՏԱՆԻ (ԽԼՔՏՈՒՆ)
ԿԱՄՈՐՋՐ**

Թե ինչպես մեզ հաջողվեց պարզել կամրջի կառուցման ժամանակը.

Հայաստանի ազգային դիվանի վավերագրերից մեկում կա այսպիսի մի տեղեկություն. «Տղասպար գիւղի մելիք Մուրադը, որ շինել է եկեղեցին և Խուքատան կամուրջին մասնակից է եղել, երբ եկեղեցին շինել աւարտել են՝ օժման ճաշին ննջեցեալների յիշատակին (այդ օրը օրինել է տել և իր խաչքարը)...»¹:

Ուրեմն սրանից արդեն իմանում ենք, որ կամրջի շինարարությանը մասնակցել է նաև Տղասպար (Գե-

ղասպար) գյուղի մելիք Մուրադը, սակայն ե՞րբ էր դա տեղի ունեցել, դեռևս մնում էր անհայտության մեջ:

Երբ 2006 թ. այցելեցինք Տղասպար գյուղ, տակնուվրա արված գերեզմանոցում տեղահան, բայց դեռևս պահպանված խաչքարերի թվում, մեծ հուրախություն մեզ, գտնվեց մելիք Մուրադի հիշատակին 1729 թ. կանգնեցված խաչքարը: Սրանով հասկանալի դարձավ, որ Խուքետանի կամուրջը կառուցվել է մինչև 1729 թ. (ամենավաղը՝ զուցե 1690-ականներին):

Մելիք Մուրադ, /յ(ի)չ(եցէ)ք Ք(ր)իստոյ: /Թվ(ին) ՌճՀԸ (1729):

¹ ՀԱԳ, ֆ. 428, ց. 4, գ. 105, ք. 59-60: Հիշվում է նաև. «Տղասպարի մելիքը շինել է մի մեծ եկեղեցի գիւղի մեջ մի 150-200 տարի առաջ և Խուքտան կամուրջը» (ՀԱԳ, ֆ. 428, ց. 4, գ. 113, ք. 14):

Շատախ գավառի Սագ գյուղի մոտ գտնվող Խուքետանի կամուրջը, Տղասպար գյուղի գերեզմանոցում գտնվող մելիք Մուրադի խաչքարը և գրչանկարը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2006 թ.)

ՊԱՀՊԱՆՎԱԾ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱ-
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐ ԲԱՂԵՇԻ
(ԲԻԹԼԻՍ) ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՄԱՆՈՒՆ
ԳԱՎԱՌՈՒՄ

ա) Խնձորգին գյուղի Սբ. Սահակ եկ., 1273 թ.
Ի ՉԻԲ (1273) շինեցա[ւ] | Ս(ուր)բ Սահակ ձեռա[մ]բ
Յովանես | էրիցու, յիշեցեք | ի Բ(րիստո)ս: Տ(է)ր Կ(ա)-
ր(ա)պ(ե)տըն | ի Բ(րիստո)ս յիշեցեք:

Խնձորգին գյուղի Սբ. Սահակ եկեղեցին, շինարարական արձանագրությունը և գրչանկարը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2006 թ.)

բ) Ջրիոր գյուղի Սբ. Աստվածածին (Սբ. Գևորգ)
եկեղեցի, 1440 թ.

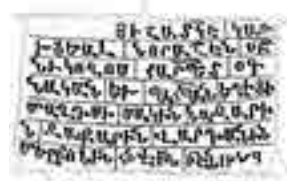
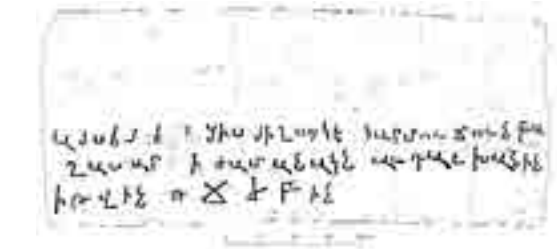
Ի Պ հա(յ)ոց ք(ւ)ի(ն) ՉԹ (1440) | անցեալ ամի տա-
ճարս հր|աշայի հրմն|արկեցաւ մահ(°) յերկրի, | ի
փառս անճառ եւ անքնի երրո|րդութե(ան) յամենայնի,
սա բարեխասս | կար յերկրի, վասն ազգի քրիստոնն |
եւս առաւել սրբանոտ Յոհաննէ|ս քահանա(յ)ի եւ զաւա-
կին եւ եղբա(յ)րիս՝ Մկրտիչ քա(հ)|անա(յ)ի՝ շինողի
ս(ուր)բ տաճարի եւ ծնողացն ամենա |... յայսմ ամի ս|...
աթոռ դնի կաթող|... տ(է)ր Կիրակոս քահա|[ն]յա... ճ...
քա... Սարտիր|ոսի եւ ...ա... [Ար]դուն[ի] | յ(ա)մեն[ա-
զար] ...ստ ...զե... | այս ...ը քվ(ին)

գ) Բարշեն գյուղի Սբ. Ստեփանոս եկ., 1566 թ.
Կաման ա(ստուծո)յ վերստին նոր(ո)գ(ե)ցաւ տա-
ճ(ա)րս | այս ձեռամբ Եղիայ վ(ա)րդ(ա)պ(ե)տին | յի-
շատակ հոգոյ իմ(ո)յ եւ | ամենայն ժողովրդեանն | ի
քվ(ին) ՌՃԵ (1566 թ.) ի... գ...նա...:

Ջրիոր գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, շինարարական արձանագրությունը և գրչանկարը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011 թ.)

Բաբշեն գյուղի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին, շինարարական արձանագրությունը և գրչանկարը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008, 2019 թթ.)

ՊԱՀՊԱՆՎԱԾ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ԲԱՂԵՇԻ (ԲԻԹԼԻՍ) ՆԱՀԱՆԳԻ ԽԼԱԹ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

ա) Սոխորդ գյուղի Սբ. Աստվածածին, 1414 թ.
Իշ(խ)անուրթե(ան) | Ուսուխիին շ(ի)նեցալ Ս(ուր)ք
Ա(ստուա)ծա {յ}ծ(ի)ն ի թվ(ին) հայոց ի ՊԿԳ (1414), |
Թորոս աշխատատր յիշ(եցեք) ի Զ(րիստո)ս:

բ) Մեծք գյուղի Սբ. Ստեփանոս եկ., 1663 թ.
Այս եկեղեցիս յիշա {յ} (տա)կ է Կարմուճուն
Բաղ(տ)ասար ի ժամանակն Ադալ խանին, | ի թվին
ՌճԺԲ (1663)-ին:

գ) Կուշտիան գյուղի Սբ. Նիկողայոս Հայրապետ եկեղեցի, 1862/63 թթ.
... յիշատ(ա)կ է կառ(ո)ւցեալ նորաշէն Ս(ուր)ք /
Նիկողոս Հա(յ)ր(ա)պետ օգ(ն)ական եւ պահ(ա)-
պան եղիցի, | մաղղ(ա)սի Սա(հա)կին, Նազարի/ն,
Զաքարի/ն, Վարդանի/ն, Մելքոնի/ն, Հօվեի/ն, թվին
1862-63 թթ.):

Սոխորդ գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, շինարարական արձանագրությունը և գրչանկարը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2007, 2019 թթ.)

Մեծք գյուղի Սբ. Ստեփանոս և Կուշտիան գյուղի Սբ. Նիկողայոս եկեղեցիների շինարարական արձանագրությունները և գրչանկարները (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2007, 2019 թթ.)

ՄՏՈՒՅԳ ԹՎԱԳՐՎԱԾ ԱՄԵՆԱՀԻՆ ԽԱՉՔԱՐԸ՝ 866 Թ.

Մամվել Կարապետյան

Գիտական աշխարհին հայտնի թվագրված խաչքարերից հնագույնը վերաբերում է 876 թ., որի մասին առաջին անգամ հրապարակել ենք 1986 թ.¹:

Արարատի շրջանի Հորթում գյուղատեղիի կիսավեր եկեղեցու մոտ գտնվող և բացառիկ արժեք ունեցող այդ խաչքարին իր հնությանը գերազանցեց Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի

շրջանի Վաղուհաս գյուղի Եղցու կտորե մատուռի գերեզմանոցում մեր կողմից հայտնաբերված մեկ այլ խաչքար: Այն Հորթում գյուղատեղիի՝ մեզ հայտնի ամենահին խաչքարից հին է 10 տարով և ունի յոթտողանի հետևյալ արձանագրությունը.

Թիւն ՅԺԵ (866) էր, / ես՝ Սարգիս, / կա(ն)գնեցի զիս/աչս, որք էրկր/սպագէ/ք, յաղաւթս / յիշեցէք:

¹ Կարապետյան Ս., Ամենահին թվագրությամբ նորահայտ խաչքարը, «Արարատ» (շրջանային թերթ), 1986, № 151, 20 դեկտեմբերի, էջ 3: Տե՛ս նաև նույնի՝ Ամենահին թվագրությամբ նորահայտ խաչքարը, «Էջմիածին», 1987, Ե-Ձ, էջ 80-81:

866 թ. խաչքարը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, գրչ.՝ Բ. Քորթչյանի)

ՀԱՆՈՒՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՎԱԾ ՍԸՐ ՖԻԼԻՊԸ

Բաֆֆի Քորթոշյան

2007 թ. Տարսոնի պատմության քանգարանում ցուցադրվում էր հայկական արվեստում եզակի մի տապանաքար: Այն հայտնաբերվել է քաղաքի Ուլու ջամի մզկիթի արևմտյան կողմում կատարված շինարարական աշխատանքների ժամանակ¹:

1579 թ.² կառուցված մզկիթը վեր է խոյացել Սբ. Պետրոս և Սբ. Սոֆյա եկեղեցիների³ տեղում, իսկ նրանց երբեմնի գոյության քարեղեն վերջին վկան այս հուշարձանն է:

Ուղղանկյունաձև տապանաքարը (չափ.՝ 170 x 46 x 40 սմ)⁴, որը կերտվել է սրբ Ֆիլիպի հիշատակին, ունի հայերեն ընդարձակ և բովանդակալից արձանագրություն:

Սա է տապան սիր Ֆիլիպին եւ պարծանաց ձիատրին, որ {ք} ի փառաց խաչին, խոցաւ ի մէջ պատերազմին, հանգեաւ հայոց մեծաց ի թվին ի ԸՃ եւ ի Ա (1352)-ին, ամիս յուլիս Բ (2)-ին, ողորմեսցի Ք(րիստո)ս սմին, ամէն:

Հրատ. **Rapti I.**, նշվ. հոդվ., էջ 76:

Տարբերբացում. **Ռապտիի** մոտ «ի ԸՃ եւ ի Ա-ին»-ի փոխարեն՝ «ի ԸՃ եւ ի սմին»:

Ո՞վ է ձիավոր սրբ Ֆիլիպը և ո՞ր ժամանակաշրջանում է այրել: Այդ մասին հստակ տեղեկու-

Սրբ Ֆիլիպի տապանաքարը Տարսոնի պատմության քանգարանում (ուս.՝ Բ. Քորթոշյանի, 2007 թ.)

1 **Rapti I.**, Note sur une pierre tumulaire découverte à Tarse. L'építaphe arménienne de sire Philippe, mort en 1351, «Cahiers Archeologiques», № 54, 2011-2012, p. 75. Ըստ Ռապտիի՝ տապանաքարը հայտնաբերվել է 2009 թ., սակայն պետք է նշել, որ 2007 թ.՝ մեր այցելության ժամանակ, այն արդեն գտնվում էր քանգարանում:

2 Նույն տեղում: Ըստ Ռապտիի՝ շինարարության ժամանակ տարածքից դուրս են եկել մարդկանց բազմաթիվ ոսկորներ, որոնք հուշում են, որ տեղում եղել է գերեզմանոց կամ եկեղեցու գավիթ, որտեղ ամփոփվել են կարևոր անձինք:

3 Եկեղեցիները կառուցվել են Կիլիկիայի հայկական թագավորության ժամանակաշրջանում: Այստեղ 1198 թ. թագադրվել է Լևոն Բ-ն (**Langlois V.**, Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes de Taurus, exécuté pendant les années 1852-1853, Paris, 1861, pp. 317-318), ինչպես նաև Կիլիկյան հայ մյուս թագավորները մինչև Տարսոնի անկումը 1360 թ. (**Rapti I.**, նշվ. հոդվ., էջ 81): Ըստ թուրքական աղբյուրների՝ վերոնշյալ մզկիթը կառուցվել է 788 թ.՝ մահմեդական խալիֆ Հարուն ալ Ռաշիդի ժամանակաշրջանում, իսկ Տարսոնի նվաճումից հետո՝ 962 թ., բյուզանդացիներն այն վերածել են եկեղեցու: Ավելի ուշ՝ 1360 թ., երբ մամլուքները նվաճել են քաղաքը, այն նորից դարձել է մզկիթ: 1362-1363 թթ. կցվել է մինարեն: Հիմնովին վերակառուցվել է 1579 թ. («Yeni Şafak», 03 Temmuz, 2016):

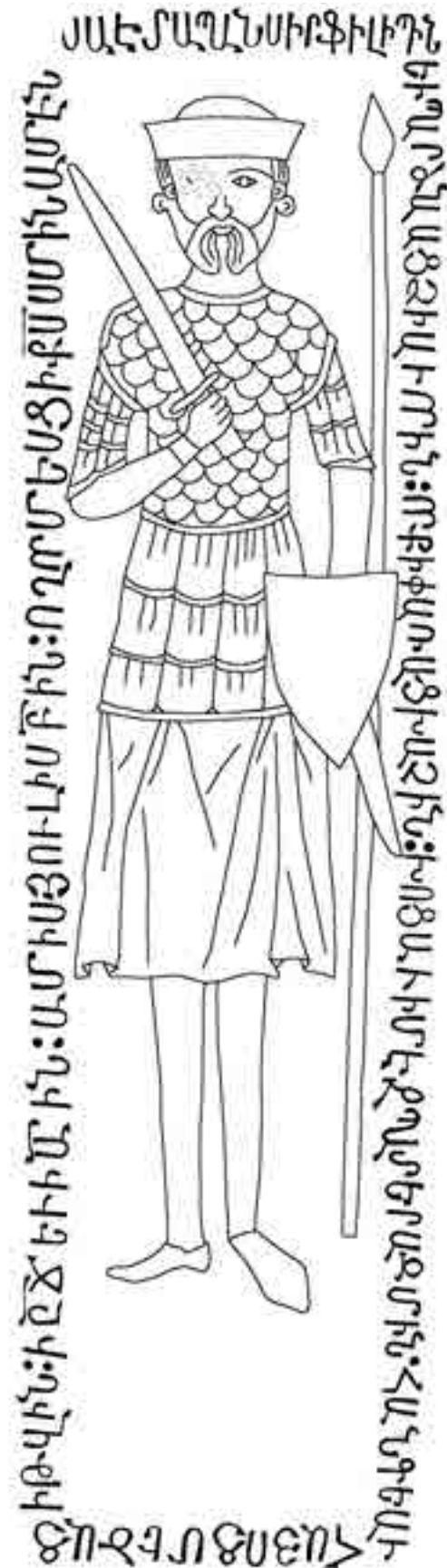
4 **Rapti I.**, նշվ. հոդվ., էջ 75:

թյուններ չունենք, սակայն սրը կոչումը վստահաբար ցույց է տալիս նրա ազնվական լինելը: Ըստ Ա. Մուքիայանի՝ «Կիլիկիայում բոլոր դասերը, այդ թվում նաև ազնվականությունը, տրոհվում էին խավերի կամ կարգերի: Բարձրագույն կարգի ֆեոդալների թվին դասվում էին թագավորը, I կարգի բարոնները կամ «բարոնների բարոնները», այսինքն՝ մեծ իշխանները, II կարգի բարոնները կամ իշխանները: Ստորին կարգի ֆեոդալների խմբի մեջ մտնում էին «ձիավորները» կամ առաջին դասի ասպետները ...»⁵:

Եվ ուրեմն սրը (բարոն) Ֆիլիպը, որպես հեծելազորի անդամ, եղել է Կիլիկիայի հայկական թագավորության ստորին կարգի ֆեոդալներից, որոնցից էր կազմված պետության բանակի հիմքը՝ հեծելազորը. «Հեծելազորը պահպանելով բուն Հայաստանի «Հայոց հեծյալի» այրուձիու ավանդույթներն ու սովորույթները, նրա կազմում ծառայողները կոչվում էին ձիավորներ և շատ կողմերով մնան էին ասպետներին: Հայոց հեծելազորը բաղկացած էր ազատներից, մանր հողատերերից և այլ ազնվականներից...»⁶:

Պետության ձիավորների դասի վերաբերյալ ավելի հստակ տեղեկություններ է փոխանցում Ղ. Ալիշանը: Ըստ նրա՝ դրանք Կիլիկիայի ամենանշանավոր և հարուստ խավից էին. «Նշանատրք քան զամենայն դասս մարդկան ի հարստութեան Սիսուանեայցս, և հաղորդք քաղաքական և յաւէտ զինուորական պատուոյ, այլ և մասնակիցք եկեղեցականին, էին Ձիատրք, ոչ սոսկ հեծեալք, այլ աւատական հրահանգօք կարգեալ ասպետք, ըստ հին հայկական կամ պարսիկ կոչման, այլ յայսմ ժամանակի Ձիատրք առձայնեալք, որպէս առ արևմտեայսն՝ նոյնպէս և մերքս առ յոյժ կարևորք և անհրաժեշտ համարեալք՝ ի պահպանութիւն և ի պարծանս պետութեան, որպէս զի հարկ էր ամենայն պայազատաց թագաւորաց և պարոնայց՝ Ձիատրս լինել, և ընդունել ի պայմանեալ հասակի տիոց՝ մեծաւ հանդիսի՝ զաստիճանն զայն, յիւրաքանչիւր վեհից, որոց՝ լիձ ձիատր կոչէին»⁷:

Ֆիլիպն ապրել և մարտնչել է այն ժամանակաշրջանում, երբ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը զոյսապայքար էր մղում ընդդէմ մահմեդական պետական կազմավորումների: Հայտնի է, որ «Կոստանդին Դ-ի (1345-1363) իշխանության ժամանակ Կիլիկիայի միջազգային դրությունը խիստ վատացավ: Եզիպտոսի մամլուքների և թուրքմենների չղաղարող հարձակումները մշտական սպառնալիք էին ստեղծում Կիլիկիայի հայկական

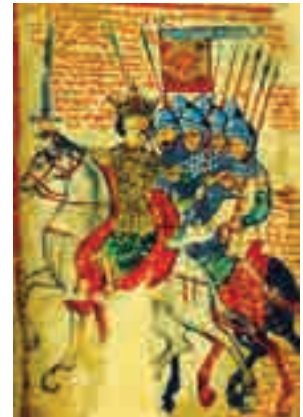

Սրը Ֆիլիպի տապանաքարի գրչանկարն ըստ Բ. Քորթոյանի, 2014 թ.

5 Մուքիայան Ա., Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն, Երևան, 1978, էջ 116:
 6 Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետ՝ ՀԺՊ), հ. 3, Երևան, 1976, էջ 753:
 7 Ալիշան Ղ., Սիսուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Սեծագործ, Վենետիկ, 1885, էջ 486:

Սըր Ֆիլիպի պատկերի գունավորումն ըստ առկա տեղեկությունների

ԺԴ դարի մանրանկարներ

թագավորության բուն իսկ գոյությանը»⁸: Ամենայն հավանականությամբ էլ վերոնշյալ հարձակումների ժամանակ՝ Տարսն քաղաքը պաշտպանելիս, նա հերոսաբար գոհվել է: Այդ տարիների իրավիճակի մասին կարդում ենք. «Օգտվելով Կիլիկյան Հայաստանի ծանր իրավիճակից՝ 1346 թ. մամլուքները և թուրքմենները համատեղ ուժերով հարձակվեցին նրա վրա: Հայերը մեծ դժվարությամբ ետ մղեցին թշնամիներին և ազատագրեցին Կապան բերդը: 1347 թ. խոշոր բանակով Կ. Հ. ներխուժեց Եգիպտոսի սուլթանությունը: Հայկ. զորքերը Լիպարիտի գլխավորությամբ կարողացան ջախջախել թշնամու առաջապահ գնդերը, իսկ աշնանը Կիպրոսի նավատորմի օգնությամբ ազատագրեցին Այասը: Եգիպտոսի սուլթանը Հալեպի ամիրայի ու Իկո-

8 ՀԺՊ, հ. 3, էջ 777:

նիայի թուրքմենների զինակցությամբ վերսկսեց պատերազմը Կ. Հ-ի դեմ: Եգիպտոսը գրավեց Այասը, թուրքմենները՝ Պապեռոն բերդը, Հալեայի ամիրան՝ արևելյան շրջանները: Օգտվելով 1348-49 թթ. Եգիպտոսում ծավալված գահակալական կռիվներից՝ Կոստանդին Դ.-ն Հռոդոսի Ս. Հովհաննեսի օրդենի ասպետների օգնությամբ ջախջախեց Հալեայի ամիրայի ասպատակիչ զորամասը: Մահմեդական ամիրայությունների հարձակումները պարբերաբար կրկնվեցին նաև 1350-ական թթ.: 1355 թ. հայերին հաջողվեց ետ մղել Տարսոն և Ադանա քաղաքների վրա կատարված եգիպտական հարձակումը: Սակայն 1360 թ. մամլուքները նվաճեցին Դաշտային Կիլիկիան՝ Տարսոն և Ադանա քաղաքներով»⁹:

Եզակի արժեք է տապանաքարի վրա փորագրված սրբ Ֆիլիպի պատկերը, որը հնարավոր եղավ գունավորել ըստ Կիլիկիայի հեծյալ զինվորների

մասին գրականության մեջ առկա տվյալների և ձեռագրերի մանրանկարների: Ահա դրանցից մի քանիսը.

«Նշան Չիատրացս էր խաչ կարմիր՝ զպատկեր Սրբոյն Վլասայ ի մէջ ունելով. զգեստ՝ ասուեայ սպիտակ: Չպատկերս երկոցուն ևս դասուց անուանեալ հայ ձիատրացս՝ ընծայէ ոմն յասպետագիր հեղինակաց, որ և մեծ խնամով ասէ հետախուզեալ և ճշգրտագոյն զձևսն աւանդեալ, որպիսի է աշխարհիկ կամ զինուորական Չիատրոն ի հանդիպակայ պատկերիդ: Այլ ոք կապուտագոյն ասէ զհանդերձսն, և զխաչն ոսկեղէն առ հայկական առիծու»¹⁰, «Կիլիկիայի հեծյալ զինվորները հանդերձավորվում էին խաչակիրների մման: Նրանք գլխին կրում էին սաղավարտ, հագնում գրահ, իսկ գրահի վրայից՝ բրդյա պատմուճան առջևից խաչի նշանով»¹¹, «Կրել են կապույտ համագգեստ, ոսկե խաչի և հայկական այրուծիի նշաններով»¹²:

⁹ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 412:

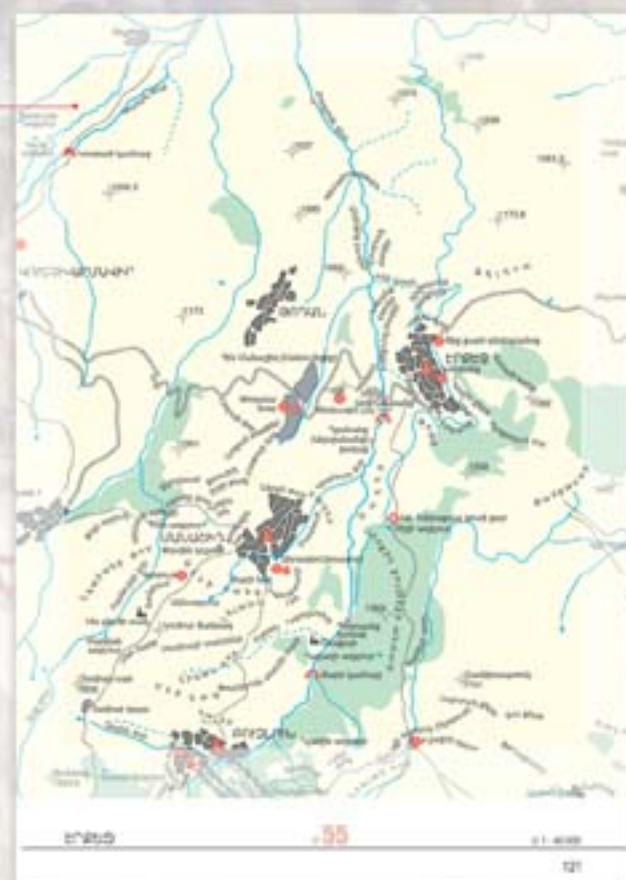
¹⁰ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 487:

¹¹ ՀԺՊ, հ. 3, էջ 754:

¹² Հարությունյան Գ., Մեր հաղթանակները, հ. Գ, Երևան, 2011, էջ 314:

ԱՐՇԱԽԻ ՄԱՆՐԱՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՄԱՍԿԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ՝ ԵՌԻՐՔ 30 ՏԱՐԿԱ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԳԱՍԻՔ ԱՅՍ ԲԱՇԱՌԻԿ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԶՐԱՏԱՐԱԿԻ 2021 Թ.

Ե CALOUSTE GULBENKIAN
FOUNDATION

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԿՈՒԼՏՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԳՐԱՏԱՐՈՎՈՒԿԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ԳՐԱԿԱՆՈՒ
ԳՐ ԿՁԱՆ /
ՆԱԽԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ISSN 1829-2003

20002 >

9 771829 200001

